

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Diplomová práce

Etnografie univerzity třetího věku

Andrea Novotná

Plzeň 2013

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra sociologie

Studijní program Sociologie

Studijní obor Sociologie

Diplomová práce

Etnografie univerzity třetího věku

Andrea Novotná

Vedoucí práce:

PhDr. Jaroslava Hasmanová Marhánková, Ph.D.

Katedra sociologie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2013

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2013

.....

Děkuji mé vedoucí práce, paní PhDr. Jaroslavě Hasmanové Marhánkové, Ph.D., za pomoc a rady při vypracování tohoto textu.

Mé díky také patří respondentům a respondentkám, ale také zkoumané univerzitě třetího věku a jejím pracovníkům a pracovnícím, kteří se mnou ochotně spolupracovali.

Obsah

1	Úvod	1
2	Teoretické zakotvení	4
2.1	Populační stárnutí	4
2.1.1	Demografické projekce	6
2.2	Pohled na stáří	8
2.2.1	Vymezení stáří	8
2.2.2	Negativní pojetí stáří	10
2.2.3	Teorie stáří a stárnutí	13
2.2.4	Koncepty spojené s aktivním stárnutím	18
2.2.5	Vnímání důchodu v ČR	23
2.3	Dimenze aktivního stárnutí	29
2.3.1	Práce v důchodu	29
2.3.2	Celoživotní vzdělávání	31
2.4	Univerzita třetího věku	35
3	Výzkum	41
3.1	Metodologie	41
3.2	Analýza	46
3.2.1	Vzdělávání na U3V	46
3.2.2	Aktivita seniorů a odchod do důchodu	55
3.2.3	Motivace a přínosy U3V	61
3.3	Diskuze výsledků analýzy	70

4	Závěr	77
5	Seznam použité literatury	80
5.1	Elektronické zdroje	83
6	Resumé	84
7	Přílohy	85
7.1	Tabulka se základními charakteristikami respondentů ...	85
7.2	Seznam témat a otázek použitých při rozhovoru	86

1 ÚVOD

Ve své diplomové práci se věnuji tématu univerzity třetího věku (U3V). Toto téma a téma celoživotního vzdělávání obecně je relevantní a aktuální zejména v kontextu demografických procesů označovaných rovněž jako stárnutí populace. Populační stárnutí, potažmo U3V, je nejen aktuální, ale také často diskutované médii, veřejností, mnohými vědními obory (např. ekonomii, lékařstvím, filozofií, politologií, sociologií atd.), nebo vládami a jejich politickými činiteli. V neposlední řadě jde samozřejmě o samotné starší osoby – seniory a seniorky, protože stárnutí se týká každého z nás, všichni stárneme. Kvůli těmto dvěma důležitým argumentům je upřena pozornost na seniory a jejich aktivity. Právě U3V může být jedna z významných aktivit seniorů a také jedna z klíčových dimenzí aktivního stárnutí, podstatných nejen pro využití volného času jednotlivců, ale také pro vlády a jejich plány aktivního stárnutí pro seniory.

Neboť je populační stárnutí tak důležité pro zdůvodnění a vůbec ospravedlnění mého zájmu o toto téma (ale také zájmu všech výše uvedených institucí), věnuji mu v první části práce značný prostor. Populační stárnutí přináší změnu věkové struktury. V této části práce popisuji příčiny a důvody. Také popisuji různé demografické projekce, které obecně předpovídají nejen růst počtu seniorů (tedy osob 65+), ale také úbytek osob v produktivním a předproduktivním věku. Jak říká Jamesová: „naše společnost se mění, [...] stárne“ (James 2008: 2).

V další kapitole se zabývám vymezením stáří. Tedy především používání chronologického věku jako určující veličiny pro definování starých a nestarých osob, přičemž toto vymezení nemusí odpovídat subjektivním pocitům jedince. Dále představuji, jak je v současnosti pojímáno stáří a stárnutí, v mnoha případech totiž veřejnost a mediální obrazy nahlíží na stáří a seniory negativně. Když vezmeme v úvahu ucelené teorie a koncepty, o stáří a stárnutí se sociální vědy začínají zajímat od padesátých let 20. století, což je způsobeno několika společenskými změnami, které doprovázejí vznik moderní společnosti. Jedná se především o následující tři instituce – rychle se rozvíjející

medicínské vědění, vznik instituce povinného důchodu a budování sociálního státu. Přístupy těchto teorií se velmi mění, prezentují zde *teorii aktivity* (Havighurst 1954), *teorii disengagementu* (Cumming et al. 1960) a *teorii politické ekonomie stárnutí* (Townsend 1981).

Od devadesátých let na tyto teorie navazují další, pro mou práci významné, koncepty, které přinášejí do jisté míry odlišné pohledy. Jedná se především o *koncept třetího věku* (Laslett 1991), u kterého mě nejvíce zajímá pojetí čtyř životních fází. Přičemž se samozřejmě nejvíce věnuji třetímu věku, tedy ranému aktivnímu stáří, na které Laslett nahlíží zcela pozitivně. Dále se jedná o *koncept aktivního stárnutí* (OECD 1998) a o *koncept druhého programu* (Haškovcová 1990), které také rozvíjí pozitivní pohledy na stáří. Avšak aby došlo ke změně pohledu na stárnutí, které by neproblematicky přijímala celá společnost, je nutné internalizovat tyto koncepty za své jak společností, tak především samotnými seniory.

Dále popisují kapitolu s názvem dimenze aktivního stárnutí, která se zabývá především prací v důchodu a celoživotním vzděláváním. V ČR s věkem klesá zaměstnanost, avšak není to jen záležitostí naší republiky, jedná se o celosvětový fenomén. Málo seniorů zůstává na trhu práce po dovršení zákonného věku, kdy mají nárok na penzi. Na druhou stranu alespoň někteří z nich využívají určité formy přivýdělku v důchodu především v podobě brigád. Další rozměr aktivního stárnutí představuje celoživotní vzdělávání a vzdělávání seniorů. Popisují jeho modifikace, dnešní podoby, funkce a cíle. Všechny tyto zmíněné charakteristiky se většinou velmi odlišují v případě vzdělávání dětí a mládeže a v případě vzdělávání seniorů. Jedním z nejdůležitějších rozdílů je orientace vzdělávání: mladí se vzdělávají za účelem profesní přípravy, senioři tento model mění, své vzdělání orientují především na seberealizaci (James 2008: 5).

Na základě premis o celoživotním vzdělávání a o aktivním stárnutí mohly vzniknout první univerzity třetího věku (1972). Nejprve popisují jejich vznik ve světě, kde především rozlišují francouzský a britský model U3V (Moody 2004). Následně představují jejich výskyt a

podobu v České republice. Doplnuji to nejen pozitivním hodnocením, ale také kritikou, která na toto vzdělávání dopadla.

Samotný etnografický výzkum jsem provedla na jedné z univerzit třetího věku v České republice. Ve výzkumu mě zajímaly čtyři klíčové oblasti, respektive výzkumné otázky: motivace seniorů-posluchačů (Jaké mají motivace studovat?), sociální sítě studentů (Jak toto studium ovlivňuje sociální sítě studenta-seniora?), charakteristika studentů (Kdo jsou studenti univerzity třetího věku?) a samotné vzdělávání na U3V (Jakým způsobem je v rámci U3V koncipováno vzdělávání?). Samozřejmě jsem očekávala, že se v průběhu výzkumu mohou objevit další otázky, které bude nutné doplnit a zodpovědět.

Data jsem získala pomocí hloubkových rozhovorů se studenty/studentkami a pracovníky U3V a dále prostřednictvím pozorování výuky a dalších aktivit spojených s univerzitou třetího věku. Po přepsání a utřídění všech dat jsem provedla analýzu, z níž vyšly výsledky této práce, které představuji v posledních kapitolách.

Mým cílem bylo seznámit s tematikou univerzit třetího věku, přinést perspektivu samotných studentů-seniorů/rek a odpovědět na položené výzkumné otázky. To znamená zjistit, jaké důvody vedou seniory/ky k návštěvě U3V, jakým způsobem ovlivňuje participace v takové instituci jejich každodenní život a jak je vzdělávání na U3V koncipováno.

2 TEORETICKÉ ZAKOTVENÍ

2.1 Populační stárnutí

Demografické stárnutí je v současnosti jedním z neaktuálnějších a zároveň z nejvýznamnějších společenských fenoménů. Postihuje totiž všechny populace, tedy nejen vyspělé, ale také rozvojové státy (Svobodová 2011). Populační stárnutí je také podstatné v kontextu témat univerzity třetího věku a celoživotního vzdělávání obecně. Pomáhá totiž vysvětlit důležitost a důvody, proč jejich relevance roste.

Samotné demografické stárnutí je úzce spojeno s druhou demografickou tranzicí (Svobodová 2011). Jedná se o proces, kdy se mění věková struktura populace. Tato změna spočívá v tom, že se zmenšuje podíl dětí do 15 let a naopak se zvyšuje podíl seniorů (tedy obecně osob, kterým je 65 let a více), což znamená, že „starší věkové skupiny rostou rychleji než populace jako celek“ (Svobodová 2012). Mezi nejvýznamnější příčiny patří pokles porodnosti a především prodloužení naděje na dožití, respektive pokles některých měr úmrtnosti. Důsledky populačního stárnutí mají dopad na různé oblasti sociálního a ekonomického zajištění obyvatel. Obavy spojené s tímto fenoménem se pak týkají především „financování důchodového systému, růstu nákladů na sociální zabezpečení a zdravotní péči a také nedostatku pracovních sil na trhu práce“ (Svobodová 2012). Totéž zmiňuje Vohralíková a Rabušic (2004) a zároveň dodávají, že dochází k diskusím o načasování odchodu do důchodu (resp. zvýšení odchodového věku). Další dopady patří do soukromé sféry. Jedná se o postavení starších lidí ve společnosti obecně, zejména o mezigenerační a rodinné vztahy (Svobodová 2012).

Van de Kaa (1987) označuje proces demografických změn, které ve vyspělých západních zemích probíhaly od šedesátých let, jako druhou demografickou tranzici. S tímto přechodem je spojeno několik významných projevů, patří mezi ně především pokles plodnosti pod hranici reprodukce populace (tato hranice je 2,1 dítěte na ženu), odkládání mateřství do pozdějšího věku a narůstající bezdětnost. V České republice se tyto změny začaly projevovat po Sametové

revoluci, tedy od devadesátých let 20. století (Kalibová, Pavlík, Vodáková 2009; Rabušic 2001: 176-177). Důvody, proč byly ve východním socialistickém bloku (tedy i v ČR) tyto změny o několik desítek let opožděny, jsou především spojeny s odlišnými socioekonomickými a životními podmínkami. Před rokem 1989 je významných několik faktorů, které toto opoždění ovlivňují. Jedná se o 1) nedostatek kvalitní antikoncepce, absence sexuální výchovy a regulaci plodnosti prostřednictvím potratů, 2) malé motivace k dosažení vysokoškolského vzdělání a nedostatečné možnosti seberealizace na pracovním trhu, 3) omezené volnočasové aktivity (především cestování), 4) seberealizaci omezenou na prostor rodiny, 5) pronatalitní politiku (např. novomanželské půjčky, bytovou politiku) (Hašková 2009: 24).

Čeští autoři a autorky si sociodemografické změny v České republice po roce 1989 vysvětlují dvěma způsoby. Zaprvé tyto změny hodnotí jako opožděné projevy druhé demografické tranzice (zastánce takového pohledu je Rabušic). Druhé vysvětlení nabízí Rychtaříková, která tyto proměny vysvětluje jako něco specifického pro východní blok (Hašková 2009: 28).

Druhý demografický přechod (nebo také přechod od moderní k postmoderní společnosti) je nahlížen jako prostor strukturálních (rozvoj postindustriálních společností¹), technologických (vývoj komunikačních a dopravních technologií, televize, počítačů a moderní antikoncepce) a kulturních změn (tzv. tichá revoluce – specifická generační proměna hodnot²). Dále je tento proces doprovázen individualizací žen (účast na pracovním procesu), zvyšujícím se významem kulturního a sociálního kapitálu a také skupin vrstevníků a zviditelněním účinků globalizace (Hašková 2009: 25-27). Podle van de Kaa to vše doplňují změny v reprodukčním, rodinném a partnerském životě, které jsou charakteristické: 1) odklonem od manželství k nesezdanému soužití, 2) přechodem od doby, kdy bylo králem rodiny dítě, do doby, kdy je

¹ Postindustriální společnosti popisuje Daniel Bell (např. Bell 1973).

² S fenoménem tiché revoluce přichází Ronald Inglehart (např. Inglehart 1971).

králem rodiny samotný pár, 3) posunem k antikoncepci, která dává možnost sebenaplňující volby, a 4) rozvojem mnoha rodinných uspořádání (van de Kaa 1987 in Rabušic 2001: 178).

Druhé pojetí, které zastává Rychtaříková, pokládá za příčinu těchto změn krizové jednání obyvatel a pocity nejistoty a stresu, které v tomto období byly pro středoevropský a východoevropský region běžné. Tyto změny pojímá pouze jako důsledek socioekonomické transformace. Za důkaz tohoto tvrzení považuje skutečnost, že ideál rodiny s dvěma dětmi byl u mladé generace stále aktuální³ (Rychtaříková 2001 a 2003 in Hašková 2009: 28-29).

2.1.1 Demografické projekce

Věková struktura České republiky, to znamená podíl tří věkových kategorií obyvatelstva (děti do 15 let, produktivní osoby, senioři) se již řadu let rapidně mění. Podle populačních projekcí budou tyto změny nadále pokračovat (viz tabulka č. 1). V průběhu období od roku 2000 do roku 2065 dochází ke snižování podílu dětí do 15 let, neboť klesá porodnost, a zároveň k rapidnímu růstu zastoupení seniorů (osob nad 65 let), což je zapříčiněno snižováním počtu úmrtí především ve vyšším věku, tedy zlepšujícím se zdravotním stavem.

Tabulka č. 1: Vývoj složení obyvatelstva ČR podle hlavních věkových skupin mezi lety 2000-2065, vybrané roky (v %)

Věk	2000	2010	2015	2020	2025	2035	2045	2055	2065
0-14	16,4	14,2	15,1	15,6	14,9	13,0	13,3	13,9	13,2
15-64	69,8	70,6	67,2	64,4	63,4	62,5	57,0	53,7	54,6
65+	13,8	15,2	17,7	20,1	21,7	24,5	29,6	32,4	32,2

Zdroj: ČSÚ in Svobodová 2012.

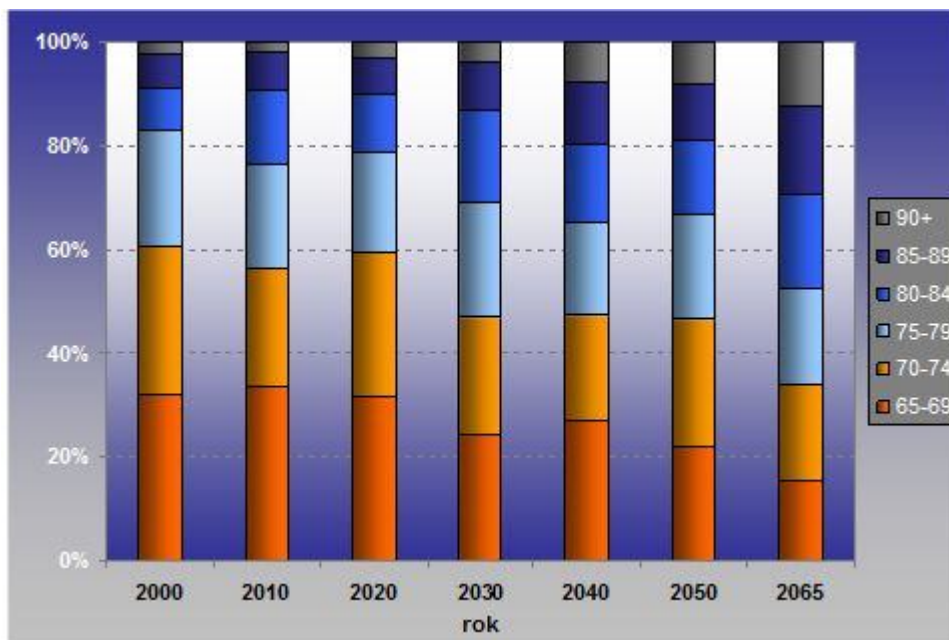
Když se podíváme na tabulku č. 1, můžeme vidět jednu z projekcí ČSÚ do roku 2065. V současnosti jsou dětské a seniorské kategorie

³ O tom, že je ideál dvou-dětné rodiny aktuální, píše Rychtaříková v roce 2003.

skoro vyrovnané, tvoří cca 15 % z celé populace. Zatímco se však lehce snižuje podíl dětí do 15 let (v roce 2065 13,2 %), významně roste zastoupení seniorské populace (v roce 2065 třetina všech obyvatel). Alarmující však je, že se snižuje zastoupení osob v produktivním věku (v roce 2065 o cca 15 %) (Mašková 2009; Svobodová 2012).

Nemění se jen věková struktura celé populace ČR. Zároveň se mění věková struktura seniorské kategorie (viz graf č. 1). To znamená, že v roce 2010 je třetina seniorů v letech 65-69, avšak v roce 2065 už jen 15 %. Zvýší se tak podíl starších osob ve věku 70 a více let. Dvojnásobně se zvýší věková kategorie 70-79 let a čtyřnásobně naroste věková skupina nad 80 let. To lze označit jako stárnutí samotné seniorské populace. Tento fakt však přináší mnoho důsledků pro celou společnost, neboť právě tato poslední kategorie a částečně i ta předchozí častěji potřebují sociální a zdravotní péči (Svobodová 2012).

Graf č. 1: Věková struktura skupiny seniorů a senierek (ve věku 65 a více let) ve vybraných letech, reálný a projektovaný stav (v %).

Zdroj: ČSÚ in Svobodová 2012.

Další demografické údaje, které se budou měnit, je genderová struktura obyvatel. Současná převaha žen se postupně sníží, počet žen

se bude vyrovnávat počtu mužů, neboť se zmírní úmrtnost mužů. Přestože početní dominance žen poklesne, ženy-seniorky budou i nadále převažovat, a to nejvíce v nejstarších věkových kategoriích (85+) (Vohralíková, Rabušic 2004: 21).

Tabulka č. 2: Projekce podílu genderového zastoupení ve věkových skupinách (v %)

Věk	60-69		70-84		85+	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
2002*	45,5	54,5	37,5	62,5	26,4	73,6
2030	48,0	52,0	42,3	57,7	35,0	65,0
2050	48,7	51,3	44,7	55,3	39,0	61,0

* Údaje z tohoto roku jsou skutečné, další roky jsou projekce podle střední varianty ČSÚ.

Zdroj: Projekce obyvatelstva..., 2004 in Vohralíková, Rabušic 2004.

Zároveň s těmito změnami věkové struktury celé populace, ale také samotné seniorské kategorie, se mění jednotliví senioři. Nejenže se mění jejich početní zastoupení, ale také jejich ekonomické a sociální parametry. Současné a budoucí starší osoby budou vzdělanější a budou mít větší nároky a očekávání na postproduktivní životní fáze (Rychtaříková 2002 in Svobodová 2011).

2.2 Pohled na stáří

2.2.1 Vymezení stáří

Nejčastěji používanou veličinou pro vymezení stáří a starých lidí je chronologický (kalendářní) věk (Haškovcová 1990; Svobodová 2012). Podle Světové zdravotnické organizace je věkové rozmezí 45-59 let tzv. střední či zralý věk, 60-74 let označuje jako rané stáří či vyšší věk, až rozpětí 75-89 let považuje za samotné stáří a lidé po dosažení 90 let jsou nazýváni jako dlouhověcí (WHO in Haškovcová 1990: 22). Dnešní společnost pokládá za staré ty osoby, které vzhledem ke svému

kalendářnímu věku mají nárok na pobírání důchodu (Haškovcová 1990: 21), tedy v podstatě ty, které z tohoto důvodu ukončily pracovní poměr (Svobodová 2012).

V různých vědách, v politice, ve veřejných diskuzích, ale i v laickém diskursu se v tomto kontextu užívá chronologický věk, přestože takovéto vymezení přináší své problémy. Vohralíková a Rabušic (2004: 6) uvádějí, že „konvenčně se v současné době pracuje s věkovou hranicí 60 nebo 65 let, ovšem bez existence jednoznačných objektivních odůvodnění. Určení věkové hranice stáří je totiž především konvencí a sociálním konstruktem, který vznikl z potřeb administrativy sociálního státu.“ Podle Štilce (2004: 13) „délkou života nelze měřit jeho kvalitu ani spokojenost jedince“. Jistě, stárnutí je přirozené a lze o něm uvažovat jako o biologickém procesu, který snižuje přizpůsobivost organismu a zároveň snižuje funkční rezervy. Faktem však je, že osoby stejného kalendářního věku mají rozdílný biologický věk (Štilce 2004: 14).

Jedním z takových problémů je, že rané a potenciálně aktivní stáří představují začínající důchodci, tedy ti, kteří jsou označováni jako staří, ale fakticky staří být nemusí. Rané stáří, tedy období od 60 do 74 let není ještě tím obávaným obdobím života, ve kterém je s velkou mírou předpokládána pomoc a péče druhých lidí nebo příslušných institucí. Až po 75. roku lze zpravidla hovořit o psychických a fyzických změnách jedince v důsledku věku. Říká se, že lidé stárnou různě, přesto ale stárnou stále. Mění se rychlost a projevy stárnutí. Vzniká tady situace, kdy lidé odcházejí do důchodu, ale skutečně starými se stávají za 15 až 19 let (Haškovcová 1990: 21-24).

S vymezením chronologického věku také souvisí důchodový systém, neboť podle této veličiny (kalendářního věku) se určuje nárok na důchod. V tradičních společnostech tento systém neexistoval. Jedinci pracovali, dokud toho byli schopní či dokud nezemřeli. První náznaky starobního a invalidního důchodu byly zavedeny v bismarkovském Německu v roce 1889. Do roku 1913 byla hranice odchodu do důchodu ustavena na 65 let a byla akceptována většinou západního světa. Skoro všechny státy, včetně České republiky, odvozují nárok na důchod od

chronologického věku. „Dle zákona 100/1995 Sb. jsou všechny typy starobních důchodů definovány věkovou hranicí a dále diferencovány podle pohlaví a v případě žen i počtem vychovaných dětí“⁴ (Vidovičová 2008: 175). Instrukce penze je vymezena jako ochrana před exkluzí starších osob a také jako doba zaslouženého odpočinku po výkonu práce. V tomto smyslu může být používání chronologického věku jako striktní hranice odchodu do důchodu považováno za irelevantní a nespravedlivé, neboť věk může být v podstatě překážkou participace na pracovním procesu. Jednak limituje další účast, ale také omezuje možnosti opustit pracovní trh dříve (Vidovičová 2008: 175-176).

Penzijní systém ČR je v současnosti⁵ založen na třech pilířích. První je veřejný povinný systém důchodového pojištění, tzv. pay-as-you-go (PAYG). Jedinci přispívají do tohoto státního systému a na základě toho je jim umožněno z něho čerpat měsíční penze v důchodu. Druhý pilíř spočívá v individuálních příspěvcích jedinců do fondového systému, tyto fondy jsou spravovány komerčními peněžními institucemi. Poslední třetí pilíř, představují vlastní úspory jedinců, jako jsou různé druhy spoření nebo investiční a kapitálové pojištění apod. (Rabušic 2004: 322-323; Dobešová 2006: 28).

2.2.2 Negativní pojetí stáří

V současnosti je na stáří a stárnutí nahlíženo spíše z té negativní stránky. Důsledkem takových představ je odklon od všech a všeho, co je se stářím spojeno (Haškovcová 1990: 12). Staří lidé totiž představují reálnou připomínku toho, že všichni stárneme a zestárneme (Haškovcová 1990: 17). Mnoho lidí věří, že existuje spojitost mezi stavem „starý“ a „nemocný“, což nemusí být nutně pravda. Od toho je však blízko

⁴ V současnosti je hranice odchodu do důchodu v ČR různá podle ročníku narození, počtu let placení důchodového pojištění a pro narozené před r. 1972 odlišná pro muže a ženy, přičemž u žen je tato hranice snižována podle počtu dětí. Všechny osoby narozené po r. 1977 mají nárok na odchod do důchodu v 67 letech, bez ohledu na pohlaví nebo počet dětí (www.cssz.cz).

⁵ Po reformě českého důchodového systému v lednu 2013 se změnila povinnost zaměřená na druhý pilíř.

k následující mylné představě: „paralela důchodce = starý = nemocný = nešťastný“ (Haškovcová 1990: 26).

O stáří existuje mnoho chybných mýtů, které se doplňují s výše uvedeným a které toto negativní pojetí ještě podporují. Vidovičová (2008: 124) považuje následující výčet za nejčastější předsudky a mýty o stáří: „stáří jako nemoc, chudoba, impotence (asexualita), ošklivost, duševní choroba, senilita, zbytečnost (nepotřebnost), osamělost, deprese, dětinskost, ale i (kvazi)pozitivní zkratkovité vnímání stáří jako období moudrosti, politické moci, laskavosti, bohatství a individuální svobody.“ To jsou podle ní typické příklady toho, kdy jsou charakteristiky jednotlivců přenášeny na celou skupinu.

Haškovcová (1990: 28) dále dodává, že jedním z nejučinnějších mýtů je ten o ekonomickém a sociálním zabezpečení, který negativně přispívá k redukování starých lidí na finanční zátěž systému (Vohralíková, Rabušic 2004). Dalším je přesvědčení o tom, že člověk se stává starým v okamžiku, kdy odejde do penze. Tímto momentem jako by končil jeho život, respektive ten smysluplný život. Dalším omylem je mínění, že v momentě, kdy člověk odchází do důchodu, tedy přestává pracovat, stává se neužitečným. Což je především důsledek toho, že užitečná práce byla redukována pouze na placenou práci v zaměstnání (Haškovcová 1990: 28-29). Podle Možného je práce definována jako „z vnějšku úkolovaná, organizovaná a placená práce, tedy námezdné zaměstnání, které nevykonáváme ve volném čase, nýbrž naopak“ (Možný 2002: 93). Jakákoli činnost starých lidí, která není placená nebo je vykonávána ve volném čase, nedosahuje na vysoký status placené práce. Neboť je v současnosti tato práce základem identity jedince (Možný 2002: 94), staří lidé takto přichází o významný prvek v utváření své identity.

S takovýmto negativním pojetím stáří jsou spojené reálné důsledky v podobě konkrétních projevů věkových stereotypů, věkové diskriminace

a ageismu⁶. Jedna z vlivných současných definic označuje ageismus jako „jakýkoli předsudek nebo diskriminaci proti nebo ve prospěch věkové skupiny. Předsudky vůči věkové skupině jsou negativní stereotypy vůči této skupině nebo negativní postoje založené na stereotypu. Diskriminace vůči věkové skupině je nepatřičné, nemístné negativní zacházení se členy dané věkové skupiny“ (Palmore 1999 in Vidovičová 2008: 112). Je možné rozlišit tři existující roviny ageismu – individuální, mezosociální (na úrovni skupin, institucí, firem, atd.) a makrasociální (na úrovni legislativy a struktur) (Vidovičová 2008: 113). Vidovičová nabízí vlastní definici, podle které je ageismus „ideologie založená na sdíleném přesvědčení o kvalitativní nerovnosti jednotlivých fázích lidského životního cyklu, manifestovaná skrze proces systematické, symbolické i reálné stereotypizace a diskriminace osob a skupin na základě jejich chronologického věku a/nebo na jejich příslušnosti k určité kohortě/generaci“ (Vidovičová 2008: 113).

Zdrojů ageismu je mnoho a jsou různé. Mezi nejvýznamnější patří: 1) demografické příčiny – starých osob je velké množství (poválečný babyboom), 2) věkové a strukturální nesoulady (konflikty plynoucí z kategorizace my x oni a ze sociálních struktur), 3) věkový/generační konflikt (demografická panika: generace přispívající do sociálního systému x generace čerpající ze sociálního systému), 4) věková segregace (věkové skupiny jsou reálně či symbolicky odloučeny, rozlišuje se prostorová, institucionální a kulturní segregace), 5) změna statusu stáří (tradiční zemědělské společnosti – staří nositeli moudrosti, prestiže, autority a vlivu x moderní společnosti – staří ztrácejí jak vysoký status, tak ekonomický vliv), 6) špatný image stáří (není prezentováno jako něco přirozeného, spojeno se smrtí) a 7) jazyk, média a populární kultura (neustálá reprodukce negativních postojů a obrazů) (Vidovičová 2008: 126-138).

⁶ Termín ageismus se poprvé objevil v roce 1968 v USA. Robert N. Butler, tehdejší předseda Poradního sboru pro stárnutí státu Columbia, na jedné debatě představil první definici ageismu (Vidovičová 2008: 111).

2.2.3 Teorie stáří a stárnutí

Pohledy na stáří a stárnutí se v minulosti měnily. Powell hovoří o *modernistických modelech stárnutí*, které popisují různé teorie stárnutí. Zde je stárnutí nejčastěji připodobňováno k úpadku a pasivitě. Významné je pak biomedicínské pojetí stárnutí, které stáří neoddělitelně spojuje se smrtí (Powell 2006 in Hasmanová Marhánková 2013: 22). Podle Philipsona však teprve období modernity přináší specifický společenský kontext, který stáří a stárnutí přenáší do centra pozornosti. Celé toto téma ovlivňují tři moderní instituce. Jedná se o instituci biomedicíny, jejíž vědění považuje stárnutí za fyzický a psychický úpadek jedince. Další je instituce povinného odchodu do důchodu, která formálně vymezuje postavení starých lidí. Poslední představuje rozkvět sociálního státu, což poskytuje změnu v uvažování o sociálních právech a ustavuje seniory jako jednotnou skupinu se speciálními potřebami (Philipson 1998 in Hasmanová Marhánková 2013: 21-22).

Jedny z prvních ucelených teorií stárnutí a stáří nabídl funkcionalismus, který považuje za nejpodstatnější charakteristiky společnosti řád, harmonii, konsensus a kontinuitu. Již Parsons se v několika svých pracích zmínil o tématu stárnutí. Uvažuje o něm jako o „potencionálním problému pro funkční zapojení“ starších jedinců do společnosti. Domníval se, že americká společnost přispívá k izolaci starých osob a k jejich případnému vyloučení z účasti na některých funkcích (Parsons 1942 in Hasmanová Marhánková 2013: 25-26).

První z funkcionalistických komplexnějších teorií byla *teorie aktivity* (Havighurst 1954), která se liší od Parsonsova pojetí stárnutí. Je vystavěna na předpokladu, že množství a různorodost sociálních rolí a také stupeň aktivity pozitivně ovlivňuje pocit štěstí a sociální uspořádání osob ve vyšším věku. To podle autora vychází již z definice sociální role: „vzorce aktivity, které lidé běžně plní a které jsou očekávány společností. Žití sociální role znamená splnit komunitní očekávání“ (Havighurst 1954: 309). Toto sociální očekávání pak obvykle přináší jak sociální uznání, tak osobní uspokojení.

Jedinci mohou plnit různé sociální role: „rodiče, žena/muž v domácnosti, manžel/ka, syn či dcera, příbuzní, člen/ka neformální skupiny přátel, člen/ka klubu, pracovník/ce, člen/ka církve, občan/ka, uživatel/ka volného času“ aj. Mezi 50. a 75. rokem života je jedinec o některé role připraven či je musí redukovat. Avšak některé aktivity mohou naopak růst v jiných rolích nebo mohou být rozvíjeny ve zcela nových. Tomu se říká flexibilita (změna) rolí – některé role ztratit, některé získat (Havighurst 1954: 309).

Jak už jsem naznačila, existují sociální role, které mohou být ve stáří zintenzivněny, a pak jsou role, které jsou spíše redukovány. Když uvažujeme o prvních z nich, jedná se například o roli pracovníka v domácnosti. Jedinci mají ve stáří čas a možná peníze, které mohou investovat do práce okolo domácnosti a domu. Jde o různé kutilství, opravy, zahradničení, vybavení domu atd. Měly by to být činnosti, které přinášejí jak zábavu, tak uspokojení. Další takovou rolí je členství v církvi. Tady se jedná o širší a intenzivnější zapojení v církevních organizacích. Více času a energie ve stáří lze také věnovat roli občana. Jedinci se také mohou více zapojovat do setkávání a do práce různých výborů. Starší lidé se mohou více věnovat své širší rodině, přátelům, sousedům, svému členství v sociálních či volnočasových skupinách (jako například zahradničení, cestování, a jiné koníčky). Zcela novou rolí starých osob je pra-rodičovství, které opět může přinášet jistou míru uspokojení, potěšení a nové zodpovědnosti (Havighurst 1954: 309-310).

Sociální role, které jsou ve stáří nebo v důchodu dobrovolně či nuceně redukovány, se týkají především práce. Jakmile jedinec ztratí roli pracovníka vlivem odchodu do důchodu, ztrácí především finanční odměny, ale také pozornost a uznání veřejnosti. Zároveň se postupně redukuje role jedince jako rodiče. Děti dospějí, odstěhují se a osamostatní. Dále lidé často přicházejí o roli manžela či manželky vinou smrti jednoho z partnerů (v průměru muži umírají dříve, takže častěji se ženy stávají vdovami). V případě že nenastane takováto situace (smrt partnera), přesto může dojít k poklesu partnerských aktivit (například fyzické sexuální aktivity). V neposlední řadě dochází kolem šedesáti let

jedince ke snížení členství v klubech či jiných asociacích a případně také ke ztrátě vedoucích pozic v těchto skupinách (Havighurst 1954: 309-310).

Pro někoho může být tato flexibilita/výměna rolí značně obtížná a těžko se ji přizpůsobí, anebo to vůbec nedokáže (ztratí své předchozí role, ale nenalezne si nové). Do jisté míry záleží na osobních kvalitách jedince, jak se vyrovná s touto situací. Je totiž nutné nalézt odlišnou (nikoli méně kvalitní) denní rutinu, která by jedinci zaplnila čas, zároveň ho uspokojovala a dodávala mu sebeúctu (Havighurst 1954: 310-311).

Druhá funkcionalistická teorie přinášející odlišný pohled na stáří (navazuje na Parsonsovo pojetí stáří) byla *teorie disengagementu* (Cumming et al. 1960). Ta uvádí, jak se jedinec v seniorském věku odpoutává z rolí. Podle autorů dochází v pozdějším věku k některým změnám. Tyto změny se obecně týkají toho, že proces stárnutí negativně ovlivňuje množství a různorodost interakcí. Dále se autoři domnívají, že tato skutečnost je důsledkem změn nahlížení na sebe (mění se vnímání vlastního životního prostoru). Nakonec předpokládají, že nedochází jen k snížení počtu a různorodosti interakcí, ale také ke změně kvality (Cumming et al. 1960: 24). Tvrdí, že zde existuje zásadní rozdíl mezi jedinci ve středním věku a v seniorském věku. Lidé ve středním věku jsou plně zapojeni do života kolem sebe, zatímco senioři se od tohoto života odpoutávají (Cumming et al. 1960: 25).

Zajímavá je třetí změna, která se týká kvality interakcí. Tato kvalita byla zkoumána pomocí typologie interakcí podle charakteristiky: rozšířené vs. specifické, emocionální vs. neutrální interakce. Vzniká tak kombinace čtyř možností interakcí: 1) rozšířené – emocionální (tento vztah je charakterizován vzájemnými závazky a city, např. nukleární rodina), 2) rozšířené – neutrální (zde figurují závazky a vzájemné cíle, ale nikoli emoce, např. charitativní organizace), 3) specifické – emocionální (přinášejí krátkodobé potěšení, např. rekreační požitkářské aktivity), 4) specifické – neutrální (to jsou interakce bez emocí, důležité je dosáhnout cíle, např. práce) (Cumming et al. 1960: 32-33).

Když toto vše shrnu, podle této teorie ve stáří probíhá proces odpoutávání se, nejprve vnitřně a citově, což poté vede ke stavu

odpoutání se od společnosti. Jedinec je definován podle toho, jak participuje s dalšími lidmi v jeho sociálním prostoru (Cumming et al. 1960: 25). Ve stáří raději sám ustupuje, dříve než by byl opuštěn dalšími jedinci. Toto odpoutávání se začíná po dosažení věku 60 let a je to spojeno se změnami ve vnímání sama sebe. Poté následuje stažení jedince z různých interakcí a zároveň se rapidně snižuje čas strávený ve společnosti jiných lidí. Nakonec dochází ke změně kvality interakcí, které jsou více zaměřeny na odměny, které vztah může přinášet. Výsledkem celého procesu je postarší jedinec, který je velmi koncentrovaný na sebe (Cumming et al. 1960: 34-35). Tato teorie hodnotí proces odpoutání se z rolí jako velmi funkční. Když se jedinec stahuje ze sociálního prostoru interakcí, je to funkční jak pro společnost, tak pro něj. Staří lidé tak nezabírají místo produktivním jedincům a zároveň mají čas na sebe, dosáhnou zaslouženého odpočinku. To znamená, že proces odpoutání se z rolí značně přispívá k rovnováze společnosti. Odchod do důchodu je v tomto světle nahlížen jako pozitivní instituce. Jedná se o formální hranici, která pomáhá oddělit „nepotřebné“ seniory od aktivních produktivních jedinců.

Následující teorie nabízí trochu odlišný pohled, vychází totiž z kritické teorie, podle níž je třeba zkoumat, jakým způsobem společenské podmínky a struktury (ekonomické, politické, etnické, genderové aj.) působí na názory, postoje, jednání a zkušenosti jedinců. Jejím cílem je odhalování nerovností a mocenských vztahů. *Teorie politické ekonomie stárnutí* (Townsend 1981) se chce vymezit proti předcházejícím teoriím a konceptům o stárnutí a starých lidech. Townsend tvrdí, že předešlé teorie se zabývaly spíše přizpůsobením se seniorů na stáří, důchod či fyzický úpadek. Také popisovaly, jak staří lidé zatěžují své příbuzné a stát, nebo jak mohou být instituce péče efektivnější. Naproti tomu teorie strukturální závislosti přináší poznatky o tom, že senioři jsou závislí na sociálních strukturách a tato závislost se neustále prohlubuje a rozšiřuje. Ovlivňuje to několik faktorů. Jedná se například o akceptování brzkého odchodu do důchodu, legitimizace nízkého příjmu, odmítnutí práv na sebeurčení v institucích, a v neposlední

řadě vytváření komunitních služeb, které chtějí a produkují pasivní příjemce/klienty. Moderní fenomén důchodu a strukturální závislosti přináší seniorům izolaci a velkou deprivaci. Instrukce péče pro tyto osoby je svým charakterem „uvěznující“ a neosobní. Podle Townsenda je nutné se ptát, jak a proč společnost omezuje životní šance a příležitosti jedinců v pokročilém věku (Townsend 1981: 5-6).

Jedním z nejvýznamnějších faktorů podporujících závislost je instrukce důchodu. Ve dvacátém století rapidně roste množství penzionovaných jedinců. Podle statistik pracovalo ve třicátých letech 40 až 70 % mužů v 65 letech, v šedesátých letech už jen 10-40 %. Z toho je patrné, že nešlo o zdravotní nezpůsobilost či neschopnost. Jde o širší sociální změny. Mění se organizace práce, která způsobuje ekonomický růst a produkci. Vznikají nadnárodní korporace a mezinárodní transport. Takto se mění i požadavky na pracovníky. Starší lidé najednou hromadně ztrácejí práci. Lze říci, že důchod je v podstatě eufemismus pro nezaměstnanost. Ve společnosti je však tato situace interpretována tak, že staří lidé mají právo na odpočinek, rentu, mír a důstojnost, což získají po odchodu do důchodu (Townsend 1981: 10).

Instrukce důchodu je jeden z hlavních sociálních fenoménů, který posiluje materiální a psychologickou závislost starých osob. Instrukce vyplácení penze a poskytování služeb, zejména péče, hraje také velmi důležitou roli. Senioři jsou v podstatě závislí na státních penzijních příspěvcích a dalších finančních benefitech. V této situaci často tíhnou k chudobě, mají omezené zdroje, nepochybně se jim zhorší socioekonomické podmínky, často jim klesne sociální status. Dále mají omezený přístup k novým stylům a módám v komunitě, což je může izolovat či vylučovat na okraj společnosti (Townsend 1981: 12).

Z těchto dvou institucí vyplývá ještě závislost na residenční a komunitní péči, která měla pomoci jak starým jedincům, tak jejich rodinám, ve vykonávání péče. Má to být pomocná jednotka, relativně levná a výkonná. Avšak opět způsobuje strukturální závislost (Townsend 1981: 13-14). Všechny tyto sociální instrukce podporují, ale také produkují sociální, fyzickou i mentální závislost (Townsend 1981: 15). Tyto

instituce, jak už bylo výše zmíněno, přispívají k závislosti a pasivitě seniorů, ale také k jejich znevýhodnění ve společnosti. To znamená, že znevýhodnění nevzniká na základě osobních charakteristik jedinců, ale na základě struktur moderní společnosti. Townsend nahlíží negativně především na instituci důchodu, neboť podle něj je toto zásadní prvek závislosti.

2.2.4 Koncepty spojené s aktivním stárnutím

V komplexu vědění o stárnutí se netvořily jen mnohé teorie, ale také různé dílčí koncepty, které spojují stáří s aktivitou. Tyto koncepty se formují v přímé návaznosti na teorii aktivity, která se postupně stala dominantní především v gerontologii. Právě na rozšíření gerontologie jako vědy mělo velký vliv spojení životního stylu s aktivitou a stářím. Celý vývoj konceptu aktivního stárnutí byl ovlivněn polemikou v gerontologii. Samotný koncept je také ovlivněn praxí, tedy tím, jak je aktivní stárnutí žito samotnými seniory, ale také tuto praxi zpětně ovlivňuje (Katz 2000).

Jeden z nejdůležitějších konceptů, jež zde představuji, je *koncept třetího věku*, na který přímo navazuje instituce univerzity třetího věku. Dalším významným konceptem je *aktivní stárnutí*, potažmo *koncept druhého programu*, jehož součástí může být účast seniorů na vzdělávání v pozdějším věku, tedy případná participace na U3V.

Spojování stárnutí s aktivitou nezešlo nějak mimovolně, ale bylo důsledkem kulturního a historického kontextu. Jedná se především o několik demografických trendů – růst seniorské populace a zvyšování naděje na dožití, ale také o relativně nízký věk odchodu do penze, což dodávalo období v důchodu nejen délku, ale také zvláštní význam v celé biografii jedince (Hasmanová Marhánková 2013: 29). Změny vyplývající z těchto demografických trendů zachytil Peter Laslett (1991) na konci osmdesátých let 20. století ve svém *konceptu třetího věku*. Laslett pojímá třetí věk v podstatě dvěma způsoby. První z nich je demografická perspektiva. V tomto případě představuje třetí věk strukturální rys společnosti. Laslett vytváří index třetího věku. Ten vypočítává pravděpodobnost dožití se 70 let u 25letých jedinců. Jestliže tento index

přesahuje 0,5, lze mluvit o společnosti třetího věku. Dalším demografickým ukazatelem je skutečnost, zda 10 % populace konkrétní země dosahuje věku 65 let a více. Oba tyto indikátory splňují západní společnosti (Laslett 1991: 85-86).

V druhé perspektivě, která je však důsledkem výše nastíněných strukturálních demografických změn, Laslett představuje model životních fází, konkrétně rozděluje životní cyklus jedince do čtyř etap (první, druhý, třetí a čtvrtý věk). První věk se týká dětství (socializace a vzdělání), druhý dospělosti (odpovědnost a práce), oba jsou vázány především na různé povinnosti. Čtvrtý věk je chápán jako stáří v tradičním pojetí (největší závislost a smrt). Nejzajímavější je pro něj věk třetí, který pojímá velice pozitivně. Ve stručnosti jej charakterizuje jako životní období, kdy jedinec může plně uspokojovat své osobní životní cíle, sny a plány. Jedinec v tuto dobu nemá povinnosti ani jakékoli vazby, je takříkajíc volný a svět je pro něj otevřen. Život může nabízet nové možnosti, včetně budování identity, která není limitována rolí placeného pracovníka. Tato životní etapa jedince je omezena pouze jeho finančním a zdravotním stavem (Laslett 1991: 3-5). Neredukuje práci na placené zaměstnání, pojímá práci jako celou řadu širších aktivit, jako jsou například členství v nějaké komunitě, účast v zájmových skupinách, vzdělávání či věnování se rodině. Laslett (1991) považuje třetí věk za nejsvobodnější část lidské biografie, která poskytuje prostor a možnost k seberealizaci, ale která je také hodna společenského uznání.

Laslett nevymezuje třetí věk kalendářním věkem (i když implicitně pracuje s hranicí odchodu do důchodu), ale spíše ho popisuje jako důsledek „kolektivních okolností stejně jako osobní záležitost“ (Laslett 1991: 77). V tomto bodě je jasně vidět působení historických, kulturních a sociálních událostí. Je zde patrný vliv proměny poválečného kapitalismu, zlepšení životních podmínek jedinců (zejména proměny stárnutí), rozšíření blahobytu a zdraví obyvatelstva nebo kulturních změn generačních vzorců (Petrová Kafková 2012: 13).

Laslettův koncept třetího věku může stále být vlivným a hodnotným konceptem, přestože se také setkal s kritikou. Například Bury kritizuje, že

Laslett je ve svém konceptu třetího věku příliš normativní, voluntaristický a idealistický. Navíc podle něj zviditelňuje pouze hodnoty elit a střední třídy. Ne všichni jedinci jsou zdraví a finančně zajištěni (Bury 1995). Další kritika Laslettovi vyčítá skutečnost, že se málo věnuje čtvrtému věku, který také vypovídá o stárnutí (Jones et al. 2008). Toto pozitivní pojetí třetího věku, kdy si jedinec může dělat v podstatě, co chce (s ohledem na zdraví a finanční situaci), považují pro téma univerzit třetího věku za stěžejní.

Jak už je výše několikrát zmíněno otázky a problémy spojené se stárnutím populace jsou v současnosti velmi diskutované. Populačním stárnutím vzniká požadavek změnit organizaci práce a také systém sociální péče. Evropské státy v tomto případě řeší situaci posunem věku odchodu do důchodu, což bývá označeno jako *produktivní stárnutí*. Zároveň bychom neměli zapomínat nahlížet stárnutí populace z té pozitivnější strany. „Skutečnost, že se dnes lidé dožívají vyššího věku a zároveň se dožívají vyššího věku prožitého ve zdraví, bezpochyby představuje jeden z hlavních úspěchů moderní společnosti“ (Bočková, Hastrmanová, Havrdová 2011: 4). Podle Štilce, který vede a zajišťuje geriatrické programy v České republice, je třeba „především změnit skeptický pohled na stáří, které bylo a částečně stále je společenskými předsudky považováno za období smutku a strádání, kam nepatří láska, radost, pohyb, prožitek a jiné atributy, jež v současné době mnohdy spojujeme pouze s mladším věkem“ (Štilce 2004: 10).

Snahy o pozitivnější náhled na stáří, stárnutí a staré lidi se zpodobnily v celosvětovém konceptu *aktivního stárnutí*, který je obecně definován jako „schopnost lidí, jak stárnou, vést produktivní život ve společnosti a v ekonomice. Což znamená, že jsou schopni činit pružná rozhodnutí o tom, jakým způsobem budou trávit čas v průběhu svého života – ve vzdělání, v práci, ve volném čase a v péči o druhé“ (OECD 1998). Aktivní stárnutí, tedy přesněji řečeno delší působení na trhu práce, pak výrazně ovlivňuje skutečnost, jak jsou starší pracovníci schopni udržovat své obecné a technologické znalosti aktuální (Rabušicová, Rabušic 2008: 267).

Další vymezení konceptu *aktivního stárnutí* přinesla světová zdravotnická organizace (WHO) v devadesátých letech 20. století: „Aktivní stárnutí je proces optimalizace příležitostí pro zdraví, účast a bezpečnost s cílem zlepšit kvalitu života ve vyšším věku. To platí pro jednotlivce i pro skupiny obyvatel“ (Active Ageing. A Policy Framework 2002: 12). Tento koncept tedy připomíná, že i senioři mají právo na péči, účast ve veřejné sféře, osobní nezávislost nebo lidskou důstojnost. Pojem *aktivní* pak WHO vysvětluje jako „pokračující participaci na sociálních, ekonomických, duchovních a občanských událostech, nejen jako schopnost být fyzicky aktivní či účastnit se trhu práce“ (Active Ageing. A Policy Framework 2002: 12).

Koncept aktivního stárnutí není určen jen starším lidem, ale celé populaci. Ostatní lidé a instituce (zaměstnavatelé, trh práce, systém zdravotní péče atd.) musí také jednat v souladu s tímto konceptem, aby mohl být vůbec úspěšný. Starší osoby by neměly být považovány pouze za zátěž společnosti, naopak by se měly pojímat jako aktivní občané (Bočková, Hastrmanová, Havrdová 2011: 4).

Práce je významnou součástí lidského života, nejen jako zdroj financí, ale také jako místo seberealizace. Další přínos práce spočívá ve vytváření sociálních kontaktů, získávání úcty a pocitu užitečnosti pro jedince (Bočková, Hastrmanová, Havrdová 2011: 13). Člověk tím, že participuje na pracovním procesu, získává a plní určitou sociální roli (Haškovcová 1990: 44). Život v produktivní fázi nazývá Haškovcová *programem*. Stáří pak pro ni znamená *ztrátu programu*. „Stáří jako etapa lidského života nemá dnes jasný obsah. Být v důchodu znamená být neproduktivní, neužitečný a starý. Být starý znamená zdržovat, překážet, být na obtíž. Otvírá se tu prostor pro všechny mýty o stáří.“ Smysl lidského života byl vztažen pouze k jedné roli, „kterou člověk odcházející do penze ze dne na den skutečně přestává hrát; profesní role, degradovaná na zaměstnanecký poměr, je uznávanou sociální rolí. Člověk bez práce se stává Nikým. Odchod do důchodu vyřazuje člověka ze světa pracujících, tj. hodnoty vytvářejících, a proto hodnoty hodných lidí“ (Haškovcová 1990: 45).

Ať chceme, či nikoli, práce je v dnešním světě osou všeho, práce se stala tzv. programem života. Když odchází člověk do důchodu, ztrácí práci, ba dokonce je mu zakázána, neboť to je důvod jeho penzionování. Najednou se tu objevuje obrovský prostor a čas, který senioři nemají čím zaplnit. „Nemusí dělat nic, nebo naopak mohou dělat všechno“ (Haškovcová 1990: 46-47). Ale co je to? A mohlo by to být něco, co by bylo i ostatními uznáno jako hodnotné? Zde lze vidět silné koncentrování identity kolem trhu práce, avšak je nutné si uvědomit, že to je produktem až moderní společnosti. Současné významy stáří a pozice seniorů jsou tedy produktem širších společenských trendů spojených s přechodem k moderní společnosti.

Jako reakce na tyto otázky vzniká *koncept druhého programu*⁷, který je nutné přijmout a vytvořit obecně, ale také samotným jedincem. Tento koncept přináší odpověď, jak vyplnit volný čas, v němž už starší lidé nemohou vykonávat to, co doposud. Důležitým předpokladem, aby mohl být druhý program úspěšný, je pochopit, jak je v současnosti stáří vnímané. V minulosti tento problém neexistoval. Role starších lidí byla očekávaná a daná. Dnes je však pojetí a sebepojetí seniorů velmi nejisté. Práce člověka zajišťuje materiálně, ale také uspokojuje mnohé sociální funkce. „Člověk žije z práce a žije prací.“ Problém, který ovlivňuje vnímání stáří, je ten, že se běžně zaměňují pojmy práce a zaměstnanost. Lidé přijali premisu, že pouze institucionalizovaný pracovní poměr je společensky uznán. Ostatní neinstitutionalizované práce jako by nebyly. Dokonce může být jedna činnost hodnocena zcela odlišně (př. zelinář vs. člověk, který doma pěstuje zeleninu) – jeden pracuje, druhý si hraje (Haškovcová 1990: 48-50).

Lidé se od dětství připravují na profesi – učí se, studují a osvojují si dovednosti. Podle Chownové existuje paradox důchodového věku, který představuje „nutnost adaptovat se na chybění schopnosti dále se rozvíjet“

⁷ Původně *koncept náhradního programu*, ale podle Haškovcové má takto nazvaný koncept negativní konotace. Apriori je předpokládán jako náhražka, jako něco provizorního a méně hodnotného (Haškovcová 1990: 139).

(Chownová 1972 in Haškovcová 1990: 50). Proč se dále rozvíjet, proč se vzdělávat, když to nemá smysl? To je všeobecně přijímané mínění. Avšak člověk má právo se rozvíjet ve všech etapách svého života. Lékaři a odborníci radí starým lidem: musíte být aktivní! Avšak „nelze lidem vzít roli a současně je nutit, aby neroli hráli aktivně, energicky a s chutí, a tím si navíc prodloužili dobu své nerole“ (Haškovcová 1990: 51).

Lidé se odchodem do důchodu nestávají starými, ani jim nekončí život. Avšak začíná jim těžký úkol, žít jinak než dosud. Velkou bariérou, která brání dosáhnutí ideálu aktivního stáří, je tzv. diskontinuita generací, tj. oddělení stáří jako životní etapy od těch ostatních. Ve společnosti „chybí pozitivní model stáří, chybí druhý, všemi uznávaný, program“ (Haškovcová 1990: 138). Je nutné obecně vytvořit druhý program, k tomu je ale zapotřebí znát potřeby starších osob, které se v podstatě neliší od potřeb lidí každého věku. Jedná se o potřebu přiměřeného zdraví, materiálního a finančního zabezpečení, domova a lásky. Tito lidé mají právo na soukromí, které by se nemělo stát izolací, mají potřebu být prospěšní a platní. Způsob naplňování těchto potřeb se pak ve stáří musí změnit (Haškovcová 1990: 142).

2.2.5 Vnímání důchodu v ČR

Jak jsem se již snažila ukázat, vnímání důchodu je různé, ať se jedná o negativní pojetí, které přichází především z mediálních obrazů, až po různé podoby aktivního stárnutí. Toto ovšem není jediný možný pohled. Odlišné pojetí na odchod do důchodu přinášejí mnozí čeští i zahraniční autoři a autorky, potažmo výzkumy, které se zabývají vnímáním důchodu či odchodu do důchodu samotnými seniory.

Jeden typ takových výzkumů pojednává o *paradoxu předčasného důchodu* (např. Rabušic 2004). Ten spočívá v tom, že ačkoli lidé vědí o stárnutí společnosti, vědí o tom, že se prodlužuje délka života a že roste počet seniorů, znají úroveň důchodů, jsou si vědomi poklesu úrovně penzistů a negativních dopadů na jejich životní standardy, přesto jsou proti prodloužení zákonného věku do důchodu a dokonce často odcházejí

do předčasného důchodu⁸ (Rabušic 2004: 319). V současné moderní společnosti je důchodové období významnou součástí životních cyklů jedinců a lze konstatovat, že samotný důchod a především předčasný důchod je velmi populární. Vzhledem k populačnímu stárnutí je proto nutné dobře načasovat odchod do důchodu. Podle Rabušice existuje v České republice řetězec podmínek či významných bodů, které ovlivňují individuální rozhodnutí, kdy odejít do důchodu.

- 1) Lidé žijí déle, ale věk odchodu do důchodu je poměrně nízký, to znamená, že čas strávený v důchodu je relativně dlouhý (zvyšuje se o několik let). Dlouhodobá nepřítomnost ve světě práce může přinášet pocity izolace, neužitečnosti, zbytečnosti či dokonce sociální exkluze. Práce totiž přináší nejen příjem, ale také stabilitu, životní směr či pocit blahobytu.
- 2) Od roku 1997 významně roste množství penzistů, což je především způsobeno předčasným odchodem do důchodu. Češi tedy za určitých podmínek vnímají předčasný důchod pozitivně, myslí si, že přináší finanční benefity. Jednou z příčin je rostoucí nezaměstnanost. Jestliže jedinci ztratí práci kolem 55 a více let, je pro ně těžké nalézt novou, proto raději odejdou do předčasné penze. Další vysvětlení tvrdí, že do předčasného důchodu odejdou především ti jedinci, kteří mají možnost si po odchodu přivydělávat⁹.
- 3) Ačkoli je česká veřejnost dobře informovaná o negativních dopadech populačního stárnutí, nechtějí, aby se zvýšil věk odchodu do důchodu, naopak odcházejí do předčasné penze a

⁸ Penzijní systém připouští tzv. předčasný odchod do důchodu, ale značnou nevýhodou je, že vyplácená penze je trvale krácená. Toto snížení penze závisí na více faktorech, ale může dosahovat až několika tisíc měsíčně (1.500-3.000 Kč). Využít ho mohou jedinci, kteří minimálně 25 let přispívali do systému (pojištění na důchod) a chybí jim, buď 3 roky do odchodu a jeho důchodový věk je nižší než 63 let, anebo 5 let a jeho důchodový věk je minimálně 63 let a dosáhl alespoň 60 let (Rabušic 2004: 326-327; www.predcasnyduchod.cz).

⁹ Toto přivydělávání v důchodu je omezeno pro ty, kteří odejdou do předčasného důchodu. Tito jedinci si nemohou penzi doplňovat příjmem první dva roky v důchodu (Rabušic 2004: 330).

často preferují nižší věk odchodu do důchodu (tyto preference jsou spojené s nižším vzděláním). To nejsou dobré zprávy pro politiku aktivního stárnutí, která má snahu co nejdéle udržet jedince na trhu práce. Aby se toho dosáhlo, je nutné nejen povzbudit starší lidi, aby zůstali zaměstnaní, ale také povzbudit zaměstnavatele, aby tyto osoby zaměstnávali a udrželi je zaměstnané.

- 4) Existuje silná preference předčasného důchodu, přestože lidé vědí o tom, že se tím trvale sníží jejich vyplácená penze. To často zhoršuje životní standardy jedinců a také přispívá k subjektivním pocitům chudoby. Otázkou pak je, proč se někteří těší do důchodu a odcházejí do předčasného.
- 5) Oproti tomu se v některých výzkumech ukazuje, že mnoho z těch, kteří opravdu odešli do důchodu, odejít nechtěli. Mezi příčiny odchodu nejčastěji patří zhoršený zdravotní stav, nepříznivé pracovní podmínky či rodinná situace (Rabušic 2004: 323-337).

Rabušic nabízí dvojí vysvětlení (nebo spíše hypotézy), proč Češi tak často odchází do předčasného důchodu. Jedná se zaprvé o tzv. cestu závislosti, která je spojena s odkazem komunismu, kdy veškerý zaměstnanecký svět byl státní a práce, výkonnost a pracovní úspěch neměl hodnotu, ani nebyl platebně ohodnocen¹⁰. Lidé v práci tedy nedosahovali uspokojení a doslova „prchali“ do soukromé sféry. Do důchodu se odcházelo při nejbližší příležitosti. Druhé vysvětlení má psychologickou povahu. Češi podle tohoto výkladu zastávají názor, že období důchodu je fascinující: „sladký čas“ nedělání ničeho, užívání si sebe, čas na zanedbané koníčky, věnování se vnoučatům a dalším členům rodiny, a hledání nedaněných příjmů z brigád. Avšak tito lidé si zároveň neuvědomují, že jejich představy o životě v důchodu (před tím, než do něj odejdou), mohou být značně odlišné od skutečnosti. Ani jedna

¹⁰ Tuto situaci vystihuje známý výrok: „My předstíráme, že pracujeme, a oni předstírají, že nás platí“ (Rabušic 2004: 338).

z těchto hypotéz není zcela přijatelná. První pojetí by skončilo s generační výměnou, ovšem nevýhodou tohoto vysvětlení je, že mentalita důchodu není právě rysem socialistického trhu práce. K prokázání pravdivosti druhého vysvětlení by bylo potřeba zaměřit se na jedince před odchodem do důchodu (Rabušic 2004: 337-339).

Z tohoto shrnutí poznatků o předčasném důchodu, ale také z předchozích znalostí o druhém programu lze vidět, že v České republice existují dvě odlišné skupiny seniorů. Jedná se o ty, kteří mají z důchodu strach, kteří nechtějí ztratit práci a mají obavy o své zhoršené sociální a finanční zajištění. Naproti tomu, druhá skupina se na penzi vyloženě těší, v některých případech dokonce odchází do předčasného důchodu. Tito lidé již nechtějí pracovat, chtějí dostávat penzi a vyplňovat si svůj denní program podle svého.

Když se vrátím zpět ke konceptu druhého programu a k tomu, jak smysluplně naplnit období třetího věku, je možné objevit strukturální rys současného světa, který připomíná obtížnost tohoto úkolu. Žijeme v individualizované společnosti, proto je každý jedinec sám za sebe zodpovědný za svůj život, je tedy zodpovědný také za své stáří. Společnost má sice pomoci starším lidem hledat aktivity, ale tato pomoc má spočívat v podobě vytvoření prostoru a nabídek možností. Avšak realizace těchto aktivit závisí již na samotném jedinci (Haškovcová 1990: 142).

V procesu stárnutí je významné působení psychiky, které je často zhoubnější než vliv sociálních a zdravotních prvků. Příprava na stáří je soubor různých opatření, která by měla být dlouhodobá. Pro fyzickou zdatnost je třeba v podstatě po celý život dodržovat zdravý životní styl. Pro psychickou adaptaci je nutné vytvořit obsah druhého programu, tedy vymyslet, modifikovat a přizpůsobit dosavadní činnosti, které by mohly být ve stáří životní náplní. Z hlediska sociálních vztahů je nezbytné udržovat a dále rozvíjet lidské kontakty, ať již s rodinou či širší společností, především je nutné se neizolovat. Poslední část přípravy na stáří spočívá v jakési *ekologii stáří*, tedy uzpůsobení praktických běžných záležitostí (Haškovcová 1990: 143-144).

Senioři mají několik možností, jak vyplnit svůj druhý program, tyto možnosti mohou také libovolně kombinovat. Když pomineme možnosti zůstat alespoň částečně na pracovním trhu, tedy využívat práci v důchodu, kterou podrobněji popisují v následující kapitole, nabízí se zde možnost participace na vzdělávání, zájmové činnosti, a účast v různých organizacích. Aby koníčky a zájmy mohly dostát obsahu druhého programu, musely by tyto činnosti získat větší společenskou hodnotu a uznání a také pozbýt označení pouhé zábavy a doplňkovosti. Nějaký koníček by tak měl být spojen s oblastí, která je uznávanou společenskou praxí. (Např. senior sbírá známky x senior vede kroužek mladých sběratelů či se účastní sběratelské organizace, kde nejsou účastníci omezeni věkem.) (Haškovcová 1990: 139-141).

O možnosti vzdělávání seniorů jako hlavní náplni druhého programu a také podstatné náplni této práce se věnuji v pozdějších kapitolách. Nyní je potřeba představit poslední zmíněnou možnost, která by vyplnila druhý program seniorů, tj. účast ve specifických seniorských organizacích a jakýchsi dobrovolnických organizacích. Velmi často se rozhoduje o situaci starších lidí, aniž by se těchto diskuzí a následně verdiktů účastnili samotní senioři, tj. „o nich bez nich“. I z tohoto důvodu vznikaly ve světě tyto důchodcovské organizace, které úspěšně existují a hájí své společné zájmy. Tyto organizace pak udržují své členy v (námi požadované) aktivitě (Haškovcová 1990: 154-155). Také „starý člověk potřebuje mít pocit, že participuje na dění, které se ho týká“ (Haškovcová 1990: 155). V devadesátých letech plnily funkce těchto organizací v České republice především kluby důchodců a v roce 1990 vytvořený Svaz důchodců¹¹. Tyto aktivity pak nemají jen povahu vzdělávací, kulturní nebo sportovní. Jak jsem již výše zmínila, vznikají jakési svépomocné neformální skupiny. Ačkoli je u nás zvykem čekat a spoléhat na pomoc a péči zdravotníků a sociálních pracovníků, tedy spoléhat se na systém,

¹¹ V současnosti se jedná například o Radu seniorů ČR, která sdružuje různé důchodcovské organizace, Svaz důchodců ČR, projekt Dobrovolnictví v seniorském věku při Centru pro rodinu a sociální péči, sdružení GEMA (Česká gerontologická a geriatrická společnost), či občanské sdružení „Život 90“, aj.

rozvíjí se zde, zatím ne příliš velký, segment, který nabízí laickou pomoc, někdy právě představovanou staršími dobrovolníky. Starší lidé si takto poskytují vzájemnou péči s nevyřčenou představou: „teď pomohu já tobě, zítra jiný pomůže mně“ (Haškovcová 1990: 156).

Podle výsledků některých výzkumů lze konstatovat, že čeští senioři nejsou pasivní důchodci. Především starší jedinci z velkých měst jsou aktivní až do vysokého věku (Vohralíková, Rabušic 2004: 76). V následující tabulce (č. 3) lze vidět různé volnočasové aktivity a zapojení starších osob.

Tabulka č. 3: Aktivity starších jedinců (65+)

Aktivity	Podíl osob 65+ (v %)
Poslech rozhlasu či televize	98,4
Četba novin, časopisů	95,4
Kontakt s dětmi, vnoučaty	87,7
Kontakt s dalšími osobami	87,1
Procházky	75,4
Cvičení, sport	12,0

Zdroj: Zavázalová 2001 in Vohralíková, Rabušic 2004: 76.

Další aktivity (mimo výše zmíněné), které jsou velmi frekventované u starších osob, jsou práce na domě, hospodářství či chalupě, dále také četba knih. Ostatní aktivity jsou pak závislé na preferencích samotných jedinců, jedná se o návštěvy divadel, výstav aj., dobrovolné práce v sousedství, účast na zájmových sdruženích či v organizacích. O studium, ať už se jednalo o četbu odborné literatury či návštěvy přednášek, projevilo zájem 12 % seniorů a seniorek¹² (Kuchařová 2002: 54).

¹² Výzkum *Život ve stáří* (Kuchařová 2002) – 12 % seniorů projevilo zájem o toto studium, 5 % se účastnilo.

Aktivita seniorů se neliší v závislosti na pohlaví, ale významným faktorem je, zda dotyčný žije v partnerském soužití. Lidé v páru (manželství, partnerství) jsou zapojeni aktivněji. Také lidé s vyšším vzděláním jsou aktivnější, vzdělání tedy přispívá k bohatšímu (nejen ve smyslu financí) životu ve stáří. Přestože je nejrozšířenější činností seniorů sledování televize (především regionálních zpravodajství), vytváří se (a rozšiřuje se) mnoho institucí pro podporu aktivního a kvalitnějšího prožívání stáří. Jedná se o akademie a univerzity třetího věku, turistické kluby, taneční pro seniory, (internetové) kavárny pro seniory, nebo různé specifické zájmové, spolkové, svépomocné či dobrovolnické organizace (Vohralíková, Rabušic 2004: 76-78).

2.3 Dimenze aktivního stárnutí

V této kapitole se zaměřuji na dvě dimenze stárnutí a to především na práci v důchodu a celoživotní vzdělávání. Považuji totiž tyto formy stárnutí za významné pro celou svou práci, tedy klíčové v rovině aktivního stárnutí. Avšak existují další dimenze stárnutí, které jsou v kontextu stáří mnohem významnější a týkají se například zdraví, pra-rodčovství, či zapojení se do veřejného života aj.

2.3.1 Práce v důchodu

Senioři a seniorky využívají jako formu *aktivního* či *produktivního stárnutí* účast na trhu práce. To, zda lidé pokračují v pracovní aktivitě i po dosažení řádného věku na odchod do důchodu, je ovlivněno několika aspekty. Jedná se především o menší zájem zaměstnavatelů o tyto jedince, ale také změny v důchodovém systému, které se týkají pokračování seniorů na trhu práce. Je také nutné doplnit, že „práce má pro staršího člověka význam jako zdroj nejen finančních prostředků, ale i sociálních kontaktů a uspokojení seberealizace, užitečnosti, která je v závěru aktivního života často intenzivněji prožívána“ (Vohralíková, Rabušic 2004: 47). Finanční stránka hraje však skutečně významnou roli, neboť se takto snaží starší lidé vyhnout klesnutí na minimální životní úroveň.

Zajímavé je, že před rokem 1989 byla zaměstnanost starších pracovníků celkem vysoká. Například v roce 1980 byl podíl zaměstnaných mužů nad 60 let 53 % a další pokles s vyšším věkem byl pomalý. Po Sametové revoluci pokles pracujících starších jedinců rapidně klesá (Vohralíková, Rabušic 2004: 47). Avšak v současnosti jsou na tomto poli lidé, kterým je 50 a více let, ohroženou skupinou. V České republice se s věkem snižuje míra zaměstnanosti (viz tabulka č. 4) a to rapidně ve věkových kategoriích od 60 a více let.

Tabulka č. 4: Míra zaměstnanosti seniorů v ČR (v %)

	45-49 let	50-54 let	55-59 let	60-64 let	65+
2010	87,7	84,1	65,8	25,1	4,8

Zdroj: ČSÚ in Bočková, Hastrmanová, Havrdová 2011: 14.

Starší lidé mohou v důchodovém věku využít dva způsoby, které dovoluje legislativa, jak pokračovat na trhu práce. Jedná se o pokračování v řádném zaměstnání, což znamená, že zatím nebudou pobírat penzi. Druhá možnost spočívá v tom, že budou současně pracovat i pobírat penzi, ale takový pracovní poměr musí být sjednaný na dobu určitou. Nejčastěji tito lidé využívají druhý způsob, tedy práci na částečný úvazek s krátkodobými smlouvami či brigády (Vohralíková, Rabušic 2004: 48).

Starší lidé se svou situací v důchodu vyrovnávají různými způsoby, jedná se především o práci na částečný úvazek či brigády. Přijímají tedy alespoň roli pracujícího důchodce. Je to pro ně sice degradace, ale jen částečná. Práce seniorů je často hodnocena nízkou prestiží a nízkým platem. Ačkoli práce důchodců, tedy nějaká práce v zaměstnání, je nízkou hodnocena, jakákoli jiná činnost mimo zaměstnanecký poměr, ač kvalifikovaná a erudovaná, je na žebříčku hodnot činností ještě níže (Haškovcová 1990: 53-54). Starší pracovníci mohou mít na pracovním trhu určité výhody, ale také nevýhody. Mezi největší výhody patří zejména

zkušenosti a dlouholetá praxe, mezi nevýhody pak především jazykové a technické nedostatky (Bočková, Hastrmanová, Havrdová 2011: 13, 19).

Podle Bočkové, Hastrmanové a Havrdové se pracující senioři nejvíce vyskytují v sektoru služeb (cca $\frac{3}{4}$ z těchto seniorů). Důležité pak je, jaké možnosti nabízí trh práce pro tyto pracovníky. Obvykle se mluví o alternativním pracovním úvazku. V České republice jsou nejčastější tři možnosti takovéto alternativní práce.

- 1) Částečný úvazek nabízí kompromis pro starší pracovníky. V ČR je bohužel využíván méně než je průměr v Evropské unii, kde se stal pro tyto osoby trendem. Malé využití této formy práce zapříčiňuje především nízká nabídka zaměstnavatelů.
- 2) Nepravidelná práce je provozována prostřednictvím dohod o provedení práce či dohod o pracovní činnosti. Tento pracovní úvazek nabízí flexibilitu jak pro pracovníka, tak pro zaměstnavatele.
- 3) Podnikání je z těchto možností nejméně využívanou, přináší totiž vyšší riziko. Přesto je relativně vysoké zastoupení starších osob, které nepřestávají pracovat jako osoby samostatně výdělečně činné (Bočková, Hastrmanová, Havrdová 2011: 28-30).

Pracovně aktivní po dosáhnutí věku na odchod do důchodu zůstávají především jedinci s vyšším vzděláním a vyšším profesním statutem. Starší ženy častěji využívají příležitostné práce, starší muži více pracují jako soukromí podnikatelé. Senioři jsou na trhu práce specifickou skupinou, kvůli podmínkám jejich zaměstnávání, mohou snadno práci nalézt, ale také snadno ztratit. Neboť mají jistotu v pobírání penze, stávají se velice flexibilní skupinou. Často přijímají práce nárazové, neatraktivní pro mladší jedince či práce s kratší pracovní dobou (Vohralíková, Rabušic 2004: 49).

2.3.2 Celoživotní vzdělávání

Jednou z činností aktivního stárnutí, ale také využití volného času seniorů a případné udržení seniorů na trhu práce, je vzdělávání. Celoživotní vzdělávání je v současnosti pokládáno za důležitý znak rozvinuté společnosti. Celoživotní vzdělávání probíhá dynamicky,

kontinuálně po celý život. Podle definice OECD je celoživotní vzdělávání zaměřeno „na úroveň vědomostí a dovedností, které platí pro všechny děti od nejútlejšího věku k celoživotnímu učení a koordinuje snahy o zajištění příslušných možností pro všechny dospělé, bez ohledu na to, zda se jedná o zaměstnané usilující o postoupení na vyšší kvalifikační stupeň či nezaměstnané, kteří se potřebují rekvalifikovat“ (OECD 2000 in Bočková, Hastrmanová, Havrdová 2011: 57). Definice Evropské komise celoživotního vzdělávání zdůrazňuje, že celoživotní učení zahrnuje vědomosti a schopnosti z profesní, osobní, sociální a občanské oblasti (Staudinger, Baumert 2009: 154). Vzdělávání obecně se objevuje ve třech možných formách: formální, neformální a informální. Formální forma představuje tradiční vzdělání na školách a univerzitách zakončené získáním titulu (specifické obory). Při neformálním vzdělání získává student znalosti a dovednosti bez nabytí dalšího stupně vzdělání (kurzy, školení). Informální podoba se týká získávání schopností při každodenních aktivitách (Rabušicová, Rabušic 2008: 25-27).

Vzdělávání mladých a dospělých se v několika základních ohledech odlišuje od vzdělávání seniorů. Nejdůležitějším rozdílem je cíl získání vzdělání. To první vzdělání je získáváno za účelem uplatnění na trhu práce. Vzdělávání seniorů není o profesním uplatnění, ale o rozvíjení schopností a znalostí a především o seberealizaci jedince¹³. Navíc je nutno dodat, že ačkoli je proces učení proměnlivý, platí, „že člověk je schopen učit se až do velmi vysokého věku“, což by mělo být využito jak pro placenou práci, tak pro oblast volného času (Staudinger, Baumert 2009: 154-156).

V kontextu vzdělávání se aktivní stárnutí projevuje jako aktivizace vzdělanostní. Aby se starší pracovníci mohli udržet na trhu práce, či sehnat novou práci musí si zvyšovat kvalifikaci, získat rekvalifikaci nebo novou kvalifikaci, musí se tedy zařadit do procesu celoživotního vzdělávání nebo vzdělávání dospělých a seniorů (Rabušicová, Rabušic

¹³ Rabušicová a Rabušic (2008) ovšem připomínají, že v budoucnu je možné očekávat poptávku i po nově vzdělaných seniorech za účelem pracovního uplatnění.

2008: 267). Není to však jen o starších zaměstnancích. Lidé v předseniorském a seniorském věku jsou v českém kontextu (ale i jinde) považováni za málo perspektivní a staré. Ačkoli se v mnoha případech jedná o nespravedlivé nařčení, zaměstnavatelé o tyto osoby nestojí. Jejich zaměstnanost je tudíž nízká (jen 59 % zaměstnaných pracovníků, kterým je 50-64 let) (Rabušicová, Rabušic 2008: 269). Uvádí se, že nejpalčivější problém osob starších 50 let je nedostatek jazykových a technických (práce s PC) znalostí, který často znamená nutnost vzdělání (Bočková, Hastrmanová, Havrdová 2011: 53).

Je jasné, že až se začnou vyplňovat prognózy ohledně stárnutí obyvatelstva (což už se postupně děje), bude zvýšená poptávka po těchto pracovnících. Ti ovšem ne vždy budou mít co nabídnout. V tuto chvíli by se jednalo o jedince narozené v období 1948-1962, kteří absolvovali specifický systém vzdělání, zaměřený především na učňovské obory a odborné středoškolské vzdělání. Podle Rabušicové a Rabušice (2008: 272) se v současnosti natolik proměnilo vědění a trh práce, že vzdělání těchto lidí bude v podstatě nepotřebné. Vzdělávání dospělých a seniorů bude tedy nezbytnou součástí života. Postupem času se však mladší kategorie posunou směrem k těm seniorským a tudíž přinesou posun také vzdělanostní, zejména vyšší vzdělání u žen. To ale nebude nic měnit na tom, že vědomosti získané ve školách jsou málo přenositelné na současný dynamický trh. I proto by se mělo celoživotní vzdělávání stát nutnou součástí každodenního života každého z nás (Rabušicová, Rabušic 2008: 272).

Dalším důvodem, proč je důležité toto vzdělání, je, že dochází k individualizaci sociálního státu. Což znamená, že jedinec se stále méně může spoléhat na stát a stále více se zvyšuje jeho osobní zodpovědnost za vlastní život. Proto je důležité uvědomit si a naučit se, že jako slouží vzdělání v mládí jako příprava na profesní dráhu jedince, tak vzdělání v pozdějším věku slouží jako příprava na seniorské období. Uvědomit si, že život ve stáří, v důchodu, může být velice aktivní částí jedincova života. V kontextu vzdělávání se to pak týká uvědomění si, že ani v předseniorském a seniorském věku nelze zapomínat na vzdělání, které

má moc udržet člověka v hlavním proudu produktivní společnosti (Rabušicová, Rabušic 2008: 273-274). Uvažování o problematice stárnoucí populace jde ovšem ještě dále. Zpochybňuje se samotná kategorizace tří životních etap – předproduktivní, produktivní a poproduktivní (důchodová). Existuje zde snaha tuto klasifikaci změnit a nahradit ji modelem neustálého prolínání vzdělávání, práce a volnočasových aktivit. To by mělo pomoci prosadit ideu celoživotního vzdělávání, jež je propojeno s celoživotní prací a celoživotními zájmovými aktivitami (Rabušicová, Rabušic 2008: 273-274; Staudinger, Baumert 2009: 165).

Vzdělávání starších osob je v České republice poměrně nižší než v některých jiných zemích Evropy¹⁴. Většina seniorů se účastní neformálního vzdělávání. To znamená kurzy týkající se práce, jazyků, práce s počítači, osobnostního rozvoje, trávení volného času nebo občanského života. Avšak podíl starších osob na vzdělávání se s věkem ještě snižuje, přestože právě vzdělávání je ideální aktivita pro seniorský věk. Silná asociace účasti na vzdělávání seniorů se podle Rabušicové a Rabušice objevuje, když se vezme v úvahu předchozí dosažené vzdělání jedince. Při zvyšujícím se vzdělání roste pravděpodobnost participace na vzdělání v důchodovém věku (Rabušicová, Rabušic 2008: 274-277; také Staudinger, Baumert 2009: 162-164; James 2008: 4). Další souvislost platí v tom, že kdo v minulosti participoval na tomto vzdělávání, má to v plánu i do budoucna a naopak (Rabušicová, Rabušic 2008: 274-277; Bočková, Hastrmanová, Havrdová 2011: 53). Dále zde podle nich existuje kauzální vztah: „dosažené vzdělání -> účast na kurzech -> plánovaná účast na kurzech v budoucnu“ (Rabušicová, Rabušic 2008: 277). Tyto nastíněné asociace nám ukazují určitou sociální podmíněnost vzdělávání v pozdějším věku (vzdělanější se dále vzdělávají).

¹⁴ Podle výzkumu Eurostatu 2003 se na jakémkoli (formálním, neformálním a informálním) vzdělávání v ČR podílí 20 % osob ve věku 55-64 let. Nejvyšší podíl byl v Rakousku 93 %, nejmenší v Maďarsku 4 %.

2.4 Univerzita třetího věku

Existuje několik institucí, které nabízejí vzdělávání pro seniory, v evropském kontextu se jedná především o univerzity třetího věku. Tyto instituce poskytují určitou formu neformálního vzdělávání, ale především umožňují jednu z podob aktivního stárnutí, neboli vytváří druhý program. Dále nabízí možnost využití volného času, přínos množství sociálních kontaktů a opětovné získání či vytvoření sociální role.

Existují dvě základní instituce, které nabízejí vzdělávání starším osobám. Jedná se o tzv. elderhostely a univerzity třetího věku. Model elderhostelů vznikl ve Spojených státech, kombinuje lokální iniciativu s neziskovým tržním systémem organizace a spojuje vzdělávání s příležitostmi k cestování. Naproti tomu model U3V vznikl v Evropě a propojuje v sobě ideály vzájemné pomoci a cíle celoživotního vzdělání pro osoby v důchodovém věku (Moody 2004: 29). První elderhostel byl otevřen v roce 1975. Zpravidla nabízel levné lokální programy, které trvaly obvykle šest dní s třemi hodinami každý den, a mezinárodní několikátýdenní programy zaměřené více na cestování. Nebyly tam žádné testy, prospěchové hodnocení, ani jiné obvyklé požadavky konvenčního vzdělávání. Upřednostňuje se zde lokální, neformální, na jedince orientované vzdělávání. Tyto instituce a programy se za poslední léta velmi rozšířily (Moody 2004: 31-32).

Vůbec první U3V vznikla na Univerzitě v Toulouse ve Francii v roce 1973 s cílem zkvalitnit život osobám ve třetím věku prostřednictvím vzdělání a posílit mezigenerační vazby. Tyto univerzity se dále staly standardem přispívající k lepšímu životu seniorů. Rychle se rozšiřovaly¹⁵, vznikaly doslova tisíce různých programů určených ke vzdělávání starších jedinců. Evropské univerzity třetího věku se ještě dělí na dva ideální typy, na francouzský a britský model. Francouzský model je založený na velmi úzké vazbě a spolupráci s tradiční univerzitou a využívá podporu a zdroje z univerzity, potažmo z konkrétní fakulty.

¹⁵ Do roku 1980 bylo již v Evropě více než 100 takových univerzit, největší zastoupení pak měly země jako Belgie, Španělsko, Francie a Polsko (Haškovcová 1990:145).

Připouští také státní financování. Naopak britský model (první univerzita ve Velké Británii 1981) je pouze volně spjatý s univerzitou a je založen na filosofii vzájemné pomoci. Distancuje se od formálního vzdělávání, staří lidé se k tomuto vzdělávání připojují, aby se učili a aby učili (participanti jsou studenti i vyučující zároveň). Velmi podobný britskému modelu je americký model U3V, Institut pro učení v důchodu¹⁶, kde upřednostňují jedince (seniory) před akademickými autoritami. Opět zde nejsou žádné testy, hodnocení či kredity (Moody 2004: 34-35).

Rétorikou Haškovcové (1990: 144) bylo jedním z cílů vytvoření těchto univerzit poskytnutí druhého programu pro seniory. Jsou určeny pro ty osoby, které v mládí nemohli studovat nebo které se chtějí dále vzdělávat ve svém nebo dalším oboru. Je jasné, že univerzity třetího věku nemohou sloužit všem seniorům, tato skupina je totiž značně heterogenní, ať už se jedná o dosažené vzdělání, socioekonomický status či individuální charakteristiky. Podle Moodyho je primární motivací k účasti na vzdělávání v pozdní životní fázi vzdělání samo o sobě (učení pro samotné učení), mezi další motivace patří seberealizace, zaplnění mezery z předchozího vzdělání a touha po sociálním kontaktu (Moody 2004: 34). Univerzity třetího věku neměly a nemají jen funkci vzdělávací, ale také společenskou. Jejich program je v souladu s kulturními, sociálními a medicínskými potřebami aktivních stárnoucích lidí. Nabízí možnost společenského setkávání, ale především jsou vysoce společensky hodnoceny, neboť samotná akademická půda má takové vysoké hodnocení a prestiž. U3V se stává „místem, kde byl úmyslně a účelně vytvořen prostor pro jejich [seniorské] aktivity, umocněné zájmem o zvolený obor“ (Haškovcová 1990: 145). Záleží jen na fyzických, psychických, ale také finančních možnostech seniora, aby absolvoval buď plné vysokoškolské vzdělání (velmi ojediněle), anebo (nejčastěji) různé pro seniory určené studijní programy (ibid).

¹⁶ Jedná se o volný překlad Learning in Retirement Institute (LIR), který vznikl v USA v roce 1962, ale začal se rozšiřovat až v osmdesátých letech.

Existuje také několik bariér spojených s účastí na U3V, které omezují přístup široké populace. Za prvé se jedná o finanční omezení, posluchači U3V musí platit členské poplatky za kurzy, které navštěvují. Ale tyto poplatky bývají docela skromné, minimálně v porovnání s poplatky za jiné volnočasové aktivity. Za druhé, vzdělanostní instituce pro seniory mají tendenci být elitářské, jsou atraktivní pouze pro určitý typ jedinců, především pro ty s vyšším vzděláním. Přesto se některým programům ve Spojených státech podařilo přilákat jedince z limitujících prostředí (např. religiózní kongregace nebo občanská seniorská centra, které pořádají vzdělávací programy). Avšak ve většině případů jsou tyto limity jen těžko překonatelné (Moody 2004: 35-36).

Různými výzkumy je doloženo, že když se starší lidé účastní vzdělávacích programů a tím naplňují svůj druhý program, méně se zaobírají svými problémy spojenými se stářím, snadněji je zdolávají a jsou méně nemocní. Studium je nutí k aktivitě, která jim nechává zapomínat na různé starosti a bolesti těla. Lidé navštěvující U3V méně navštěvují lékařská centra, neboť mají možnost diskutovat svou situaci s přednášejícími a se spolužáky (Haškovcová 1990: 148).

V médiích a odborném tisku byla často vyzdvižována pozitiva instituce U3V, i proto byla nakonec v Československu vytvořena a realizována první z nich. V podstatě navazovaly na předchozí Akademie třetího věku, které také poskytovaly neformální vzdělávání, ale pouze krátkodobé. Jednalo se o jakési cykly monotematických přednášek, které se omezovaly většinou na 10 setkání. Tyto akademie byly provozovány různými organizacemi, mezi něž patří např. Červený kříž, osvětové besedy či různá kulturní zařízení. Naproti tomu nově vzniknuvší univerzity třetího věku si vytyčují vyšší cíle. Využívají zájem starších jedinců o obor a nutí ho studovat a aktivně participovat na výuce a následně absolvovat cvičení, seminární práce a především zkoušky. Tyto univerzity pak vznikají v samotných centrech významných vysokých škol (Haškovcová 1990: 145-146).

V České republice začalo vzdělávání seniorů při lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Praze ve školním roce 1987/1988. Účast a

úspěšnost byla vysoká (352 přijatých účastníků). Kritéria pro uchazeče byl seniorský věk a pozitivní vztah ke studiu. Tento první program byl koncipován na dva semestry, nazván byl jako Biologie člověka a plnil několik funkcí. Jednalo se o kritérium lékařské (aktivace seniorů), o sociokulturní (vzdělání nikoli jako příprava na profesi) a také sociální (vznik přátelských vztahů v neformální skupině). Do dalších ročníků byl tento program rozšířen na čtyři semestry. Studium se skutečně ujalo a studenti-senioři vykazovali často až nečekanou aktivitu, např. velký zájem o přednášky, nákup doporučené literatury, konzultace s přednášejícími (Haškovcová 1990: 148-150).

Po zkušenostech z pražské Karlovy univerzity vznikaly v následujících letech další univerzity třetího věku při ostatních českých univerzitách. Univerzitu Karlovu následovaly univerzity v Plzni a Ostravě a poté také v Hradci Králové, Brně, Liberci, Českých Budějovicích a v Karlových Varech, často jako součást koncepce celoživotního vzdělávání.

První kurzy se týkaly humanitních témat a problematiky stárnutí, později následovaly kurzy z řádných studijních programů z ostatních fakult jako z filozofických, přírodovědných, právnických, ale také ekonomických a zemědělských. Následoval výrazný rozvoj, v současnosti nabízejí seniorské vzdělávání skoro všechny české veřejné univerzity. Obsahová stránka kurzů je široká, od problematiky stárnutí, přes práci s různými technologiemi, výuku jazyků, až po různé vědní obory. V současnosti zde existuje velká snaha přiblížit vzdělávání seniorů skutečné univerzitní úrovni (Haškovcová 1990: 151; ¹⁷).

Významnými lety pro rozvoj univerzit třetího věku v ČR se stal rok 1995, kdy vznikla Asociace Univerzit třetího věku České republiky¹⁸, a 2003, kdy vláda poskytla dotaci na rozvoj U3V.

¹⁷ Univerzity třetího věku. [online]. [cit. 2012-02-29].

¹⁸ Asociace univerzit třetího věku ČR (AU3V) je neziskovým občanským sdružením institucí nabízející vysokoškolské vzdělávání českým občanům v seniorském věku.

Avšak univerzity třetího věku se neseťkávají pouze s kladnými ohlasy, zaznívá také kritika. Zpočátku (90. léta), když se zřídily univerzity třetího věku, přišla vlna kritiky a negativních ohlasů z řad ostatních občanů, od tzv. ekonomicky produktivní skupiny. Odsuzovali U3V pro její nesmyslnost, neboť spatřovali smysl studia pouze v ekonomické návratnosti. Neviděli vzdělání starších lidí jako náplň druhého programu nebo jako součást aktivního stárnutí, neboť vnímali studium pouze jako profesní přípravu. Vzdělání ve stáří má totiž odlišné cíle od vzdělání mladých, student-senior studiem kultivuje čas svého pozdního životního období. Tato kritika vyplývá opět z redukce vzdělání na přípravu do zaměstnání, což následně vzdělávání U3V snižuje jistou hodnotu prestiže (Haškovcová 1990: 151).

Následovala kritika vzdělávání starších lidí v lékařství, kterou organizátoři přijali jako oprávněnou. I proto se nejčastěji setkáme na U3V s výukou obecné biologie člověka, nikoli medicíny (ibid).

Přínosem U3V je bezesporu možnost náplně druhého životního programu, přičemž se senior zbavuje, anebo alespoň snižuje obtíže spojené s životem ve stáří bez programu, tedy bez životní náplně a uznávané hodnoty. Další výhody přináší skutečnost, že se univerzity třetího věku (francouzského typu) nachází v centru samotných univerzit. Již jsem zmínila, že samotné působení na akademické půdě přináší společenskou hodnotu pro U3V. Stejně tak dodává společenskou hodnotu a význam skutečnost, že na U3V mnohdy přednáší významní odborníci. Avšak můžeme najít také ekonomický přínos U3V. Jak jsem již výše naznačila, senioři participující na vzdělávání méně často využívají zdravotnické a sociální služby, což může snižovat finanční náklady státu (Haškovcová 1990: 152-153).

Avšak tato skutečnost může být také součástí kritiky. Neboť, jak už bylo výše zmíněno, vzdělávání seniorů je často velmi elitářské, vzdělání se dále vzdělávají. Když k tomu připočteme, že tito lidé ještě mohou získat tyto zdravotní výhody (méně využívají zdravotnických služeb), uvedené benefity se stávají exkluzivní. Profitují z nich jen ti již privilegovaní, to znamená, že vzdělání se vzdělávají i ve stáří a díky tomu

mohou být např. zdravější. To může přispívat k rozšiřování propasti mezi třídami, které tak neustává ani ve stáří.

3 VÝZKUM

3.1 Metodologie

Jako metodologii celé práce jsem zvolila etnografický výzkum, proto je nutné ho v této části představit. Nejprve zde prezentuji metodu etnografického výzkumu obecně, následně uvedu výzkumné otázky a na konec seznámím s metodologickými fázemi, tedy s tím, jak probíhal tento výzkum konkrétně.

Etnografický výzkum je využíván zejména v případě, když chceme získat komplexní pohled na určitou skupinu osob, kulturu či subkulturu. V současnosti je to velmi populární přístup, což lze obecně přisoudit rostoucí oblíbenosti kvalitativních metod v sociálních vědách (Hammersley, Atkinson 1995: 1-2). Avšak je to také metodologie s dlouholetou tradicí a to zejména v antropologii. Tato antropologická etnografie byla zaměřená na pochopení a studování cizí kultury a společnosti. Základem tohoto studia bylo účastnit se po delší časový úsek událostí v té konkrétní společnosti, naučit se jazyk a pochopit tamní zvyklosti (Silverman 2005: 49). Oproti minulosti se v současné době etnografický (neantropologický) výzkum soustředí především na konkrétní prostředí, skupiny či subkultury ve vlastní společnosti (Silverman 2005: 49). Etnografický výzkum je především metoda, anebo soubor metod. Jedná se tedy o specifický přístup, jak pracovat s kvalitativními daty (Hammersley, Atkinson 1995: 1).

Etnografický výzkum se zaměřuje na každodenní lidské životy, i proto musí výzkumník, aby pochopil smysl a souvislosti lidského chování, ve zkoumaném prostředí pobýt určitý časový úsek. Výzkumník je zde především zúčastněný pozorovatel, prostřednictvím různých metod (pozorování, interview, studium dokumentů) systematicky sbírá relevantní data ke svému výzkumnému tématu (Hammersley, Atkinson 1995: 1). Tato metoda zdůrazňuje nejen popis, ale především vysvětlení sociálních fenoménů, a upřednostňuje rozvíjení teorie před testováním hypotéz (Hammersley, Atkinson 1995: 25). Etnografie se označuje za opakující se induktivní výzkum, znamená to, že studium literatury, sběr dat a analýza

probíhají současně a stále se tyto fáze opakují. Od výzkumníka se předpokládá emic perspektiva, výzkumné prostředí tedy zkoumá zevnitř, z pohledu participantů/tek. U tohoto typu výzkumu se předpokládá pořízení velice bohatých záznamů, ať už z terénních poznámek či z přepisu rozhovorů. Badatel musí stále pozorovat, co se děje, poslouchat, co se říká a ptát se. Je také nutné pochopit roli teorie a uvědomit si roli výzkumníka, kterou ve výzkumu má (O'Reilly 2004: 25).

Ačkoli má být etnografický výzkum do značné míry otevřený a flexibilní, je nutné vytvořit si pečlivý plán a design výzkumu. V tomto přístupu se upírá značná pozornost na metody. V podstatě se tvoří „intelektuální puzzle“ z dostupné literatury, popisů z pozorování a dat z rozhovorů, přičemž tento proces je souběžný (O'Reilly 2004: 43). Zúčastněné pozorování je hlavní etnografická metoda, obnáší za prvé získání přístupu do prostředí a následně trávení tam času, učení jazyka (ne vždy), účastnění se a pozorování dění a neustálé, co nejrychleji pořízené zápisy terénních poznámek (O'Reilly 2004: 84). Další součástí etnografie jsou rozhovory s vybranými respondenty. Tyto rozhovory mohou být různé – individuální x skupinové, spontánní x připravené, v ústraní x ve zkoumaném prostředí, ale vždy se jedná o kvalitativní interview (O'Reilly 2004: 112). V neposlední řadě (protože probíhá kontinuálně a stále) se výzkumník zaměří na analýzu získaných dat. Všechna zaznamenaná data¹⁹ je nejprve nutné přepsat, následně kódovat a roztřídit. Poté se vytvářejí koncepty a v některých případech rozvíjí teorie. Nejde jen o popis zkoumaného prostředí, ale především o vysvětlení zkoumaného fenoménu, o hledání příčin, smyslu a souvislostí (O'Reilly 2004: 175, 203).

V tomto výzkumu konkrétně použiji nezúčastněné i zúčastněné pozorování, které budu doplňovat neformálními rozhovory, a hloubkové rozhovory. V této práci bude má pozornost zaměřena na univerzity třetího věku, tedy na seniory/ky, pracovníky/nice U3V, jejich výuku a další

¹⁹ Se sběrem dat se končí v situaci, kdy nastane saturace, to znamená badatelův pocit, že má dostatek relevantních dat, které mohou o zkoumané skupině vypovídat.

aktivity. Pro účel výzkumu jsem zvolila jednu univerzitu třetího věku v České republice, která poskytovala dostatečný prostor k získání relevantních dat. Tato U3V funguje při české státní univerzitě, to znamená, že se jedná o francouzský model U3V.

Práce je zaměřena na objasnění následujících otázek: kdo jsou studenti a studentky univerzity třetího věku? Jaké mají motivace studovat? Jaká očekávání mají spojena se svým studiem? Jaké jim to přináší výhody, nebo naopak nevýhody? Jaké bariéry se objevují při studiu na univerzitě třetího věku? Je studium spojeno s dalšími aktivitami? Jakými? Jak toto studium ovlivňuje sociální sítě studenta-seniora? Jací jsou senioři studenti? Jak funguje univerzita třetího věku? Jak je zde koncipováno samotné vzdělávání? Během výzkumu se postupně vynořily další otázky, které bylo nutné doplnit. Otázky týkající se subtilnějších témat, například: Dosahuje studium na U3V vysokoškolské úrovně? Jak vypadají každodenní aktivity studenta-seniora? Jaké genderové rozdíly se mohou objevit při výuce?

K sběru a produkci jedné části dat sloužilo nezúčastněné a zúčastněné pozorování. Vstup a povolení výzkumu jsem si zajistila předem s vedením univerzity třetího věku a s konkrétním pracovníkem U3V, s kterým jsem spolupracovala. Následně jsem si vyžádala informovaný souhlas nejen od těchto aktérů, ale samozřejmě také od přednášejících a samotných posluchačů. Neboť bylo mým cílem získat informace o studentech U3V a jejich vzdělávání, uskutečňovala jsem pozorování při několika situacích – jednak při výuce a za druhé při dalších přidružených aktivitách, které s ní mohou být spojené, jako je čas trávený před a po výuce. Pro doplnění slouží drobné, neformální rozhovory, které se mnou posluchači spontánně navázali.

Pozorování bylo zaměřeno na několik konkrétních oblastí: především na způsob formování vzdělávání pro seniory, ale také na chování seniorů při výuce, vliv studia na sociální sítě seniorů, průběh a podoba výuky, ale i jiná témata předem nespécifikovaná. Toto pozorování jsem uskutečnila v zimním semestru 2012 (říjen až prosinec 2012). Pozorování jsem opakovala do té doby, než jsem měla dostatečné

množství dat, resp. do doby, kdy další pozorování již nepřinášelo nové informace. Při některých pozorování jsem prováděla zápis terénních poznámek na místě (při výuce), a následně po skončení jsem pořídila zápis do terénního deníku. Avšak některá pozorování, zejména když se jednalo o pozorování aktivit před a po výuce, bylo v souvislosti se zápisem poznámek problematické. Obtížné také bylo vybrat si vhodné místo, odkud pozorovat. Při samotné přednášce, nebylo jednoduché zvolit místo, z kterého by byl dobře sledovatelný celý přednáškový sál. Při pozorování před a po výuce to bylo ještě problematičtější, neboť jsem mohla vždy pozorovat jen malou část posluchačů, aby to nepůsobilo příliš nevhodně.

Jako další metodu sběru dat jsem v tomto výzkumu využila hloubkové rozhovory. Nejprve jsem uskutečnila čtrnáct pozorování a v jejich průběhu jsem získala kontakty na posluchače seniory. Před začátkem několika přednášek, které jsem zvolila náhodně, jsem v přednáškovém sále rozdala letáky, do kterých měli posluchači napsat své kontaktní údaje v případě ochoty spolupracovat na mé práci. Poté jsem postupně kontaktovala tyto jedince a v období od ledna do února 2013 s nimi uskutečňovala plánované rozhovory. Tyto interview jsem vykonala s 16 respondenty, s 15 posluchači U3V a jednou administrativní pracovnící, přičemž z posluchačů bylo osm mužů a sedm žen. Místo uskutečnění těchto rozhovorů jsem nechala na samotných respondentech a respondentkách. Většina z nich se tedy realizovala v kavárnách a restauračních zařízeních, dvě z nich na půdě univerzity a jedno u respondenta doma. Od těchto respondentů/tek jsem si opět vyžádala informovaný souhlas. Všechny rozhovory byly po dohodě s participanty nahrávány na diktafon, poté jsem je přepsala a zpracovala v analýze.

Předem jsem měla připravené tematické okruhy, které měly v každém z interview zaznít²⁰. Tato témata se týkala především tří oblastí:

²⁰ Celý seznam připravených otázek, které jsem při rozhovorech pokládala, je přiložený v příloze 7.2.

motivací seniora studovat, vliv na sociální síť seniora a charakteristiky konkrétních posluchačů. Ale zazněla i jiná témata jako přechod do důchodu a s tím související změny, očekávání a přínos spojený se studiem, další aktivity seniora spojené, ale i nespojené se studiem, genderové aspekty studia atd.

Jako doplnění všech informací jsem prostudovala webové stránky některých univerzit třetího věku (té mé vybrané a několika největších v ČR). Dále jsem takto prošla také časopis pro seniory *Revue 50 plus*²¹, který v každém čísle uvádí článek na téma U3V. Většinou se jedná o představení nějaké české U3V, tyto texty bývají buď přímo z produkce té konkrétní univerzity, anebo se jedná o rozhovor s pracovníky té U3V.

V oblasti metodologie se neobjevilo vážnější omezení. Vstup na konkrétní U3V jsem si zajistila předem. Od všech participantů jsem si vyžádala informovaný souhlas, který jsem se snažila pojmout kontextuálně, to znamená, že neměl být pouze formální a písemný. Všichni byli seznámeni s tím, že pozorování i rozhovory jsou součástí sociologického výzkumu v rámci mé diplomové práce. Byli také ujištěni o tom, že jim poskytnu anonymitu a že všechny jejich výpovědi jsou použity pouze pro účely etnografického výzkumu. Ačkoli jsem předpokládala možné omezení, které by spočívalo ve věkovém rozdílu mě (jako výzkumnice) a respondentů, neboť tento rozdíl by mohl potencionálně zapříčinit určitá komunikační nedorozumění, nic takového se neprojevovalo.

Na druhou stranu, jak už jsem výše zmínila, objevily se určité limity v pozorování. Nejenže jsem nemohla pojmout celý prostor, resp. celý přednáškový sál, ať při pozorování výuky, anebo doby před a po výuce, neslyšela jsem a neviděla jsem všechny, dokonce ani většinu posluchačů, ale problematický byl i zápis terénních poznámek přímo na místě. Další omezení spočívalo v tom, že někteří mí respondenti a respondentky špatně artikulovali a bylo jim hůře rozumět, což způsobil

²¹ Po zapůjčení ze zkoumané U3V jsem měla tento časopis k dispozici. Jedná se o měsíčník a dostupné jsem měla čísla od roku 2009 po 2012.

pokročilý věk, nebo častěji nemoc. Avšak naopak musím konstatovat, že všichni respondenti a respondenty byly velice ochotní a vstřícní.

Je nutné ještě dodat, že kvůli způsobu, jakým jsem získala kontakty na respondenty/ky, mohl být ovlivněn výzkumný vzorek. Je jasné a ani to nebylo mým cílem, že vzorek v takovémto kvalitativním výzkumu není reprezentativní. Avšak je možné, že tím, jak jsem získávala kontakty, mohla se mi přihlásit pouze určitá specifická skupina jedinců, která by mohla mít i specifické výpovědi. To znamená, že získaný materiál by nemusel být natolik komplexní, jak bych předpokládala.

3.2 Analýza

V této kapitole budu prezentovat analytickou část mé práce. Rozděluji ji do tří tematických oblastí. První je o tom, jak se ustavuje vzdělávání na U3V. Tato část přináší poznatky obecně o univerzitě třetího věku, výuce, přednášejících a samotném vzdělávání. Druhá oblast je o aktivitě seniorů po odchodu do důchodu. Tam dávám do souvislostí jejich pracovní život, to, jak prožívali a jaký měli odchod do důchodu a následné aktivity v důchodu, včetně účasti na univerzitě třetího věku. Třetí je především o motivacích a přínosech, ať společenských jako rozšiřování sociálních sítí, anebo ostatních, tzv. vzdělanostních. Ještě bych měla doplnit, že u všech respondentů jsem sledovala, respektive se jich dotazovala na některé základní charakteristiky jako věk, dosažené vzdělání či rodinný stav. Tabulka (č. 5) s těmito informacemi se nachází v přílohách²².

3.2.1 Vzdělávání na U3V²³

Univerzity třetího věku poskytují vzdělávání pro seniory, které není profesně zaměřeno. Ačkoli je běžné, že studium je omezeno minimálním

²² Kapitola Přílohy 7.1

²³ Tato podkapitola je mj. sestavena z neoficiálních dokumentů, které mi zapůjčila pracovnice zkoumané U3V, z rozhovorů s respondenty, z webu: www.ucv.zcu.cz a z analyzovaných časopisů Revue 50 plus.

vzdělání (SŠ s maturitou), na této zkoumané univerzitě tento limit neexistuje. Lidé se zde mohou zapsat samozřejmě po dosažení důchodového věku, ale také jedinci v invalidním důchodu bez ohledu na věk a lidé po dosažení věkové hranice 55 let. Takže spektrum posluchačů je velice široké, avšak posluchači nejsou studenti ve smyslu zákona o vysokých školách²⁴.

Největší rozvoj univerzit nastal v devadesátých letech. Tato U3V vznikla v akademickém roce 1992/1993 (pod záštitou pedagogické fakulty), poté se přesunula pod Ústav celoživotního vzdělávání. Nejprve se vyučovaly smíšené cykly přednášek, které se postupně změnily v monotematické semestrální studium pedagogiky, psychologie, literatury a později také historie, dějin umění, filozofie, práce s počítači a přírodní vědy (jako studijní předměty a obory). Studijní předměty mají délku dva semestry a studijní obory čtyři semestry. Úspěšné studium na této U3V je tříleté (šest semestrů), aby toho posluchači dosáhli, musí mít minimálně 60 % docházku na každý kurz a každý semestr řádně zakončený závěrečnou prací (závěrečný test či esej), za kterou dostanou zápočet. Poté je studium zakončeno absolutoriem, tzv. kvazi-promocí (vypadá jako promoce řádných studentů, avšak nedostanou diplom, nýbrž osvědčení o absolvování programu na U3V). Dále mohou posluchači bez jakýchkoli překážek pokračovat v dalším studiu.

Zápisy se zatím provádějí prezenčně, budoucí posluchači musí vyplnit přihlášku, zaplatit zápisné a vystát si frontu na konkrétní předmět. Jelikož je kapacita omezena velikostí poslucháren, je pro řádný zápis důležité pořadí příchodu k zápisu. S tímto způsobem zápisu se však objevují určité problémy, které popisuje paní Věra. Ale z následujícího úryvku je patrné, že zde existuje snaha to změnit, zlepšit to.

No trochu jsme kritizovali tu organizaci na ty, když se začínají ty kurzy, když tady stojíme tu frontu. Fronta až kdo ví kam a stojíme tady, kdo ví jak dlouho, tak si říkám, že to je takové jako zbytečné, ale oni to teďko

²⁴ Zákon č.1111/1998 Sb. o vysokých školách a všech navazujících a doplňujících zákonů a ustanovení.

udělali s těmi lístečky, že odstojíme frontu, oni nám dají lísteček, můžeme jít a pak můžeme kdykoli přijít a hned s tím lístečkem už víme, že do toho kurzu, kam chceme, se dostaneme. Takže, když ten kurz pokračuje, tak to je v pohodě, to není žádná fronta, ale když chceme na nový kurz, tak si tu frontu musíme jako odstát no. (paní Věra)

Já si myslím, že byly tady podněty od posluchačů, že by chtěli zkusit prostě elektronickou přihlášku a my se snažíme to nějakým způsobem vymyslet, zajistit, protože je třeba problém, jak budou chodit platit potom ten členský příspěvek, nebo ten poplatek, nebo to prostě zápisné. Tak tam se to potom trochu, trochu by to bylo komplikované. A navíc ještě ve vztahu s lidmi, kteří nemají možnost se elektronicky přihlásit. (pracovnice U3V)

Hodinové dotace pro jednotlivé kurzy jsou 12 až 16 hodin na semestr (zimní i letní), záleží na tom, jak je kurz sestaven, některé jsou jen z přednášek, některé doplňují semináře či exkurze (běžně 1-2 za semestr, výjimečně i více). Přednášky bývají jednou za 14 dní a to dvouhodinové (2 x 45 min).

Vzdělávání pro seniory je stále aktuálnější a především populárnější, neboť množství účastníků každým rokem roste. V roce 1992 začínala tato U3V s 85 účastníky, v akademickém roce 2008/2009 to bylo 583 účastníků a v zimním semestru 2012 880 posluchačů (s tím, že tato U3V má čtyři pobočky, v kterých se celkem účastnilo 1347 jedinců). Pro srovnání na jedné z největších U3V v ČR se v akademickém roce 2000/2001 účastnilo 433 posluchačů a o devět let později (2009/2010) již 1763 posluchačů. Ačkoli většina studentů absolvuje jeden až dva studované obory ročně, někteří se výjimečně účastní například až šesti či osmi oborů současně.

Každý vyučovaný obor má svého garanta, který se stará o celou organizaci kurzu, obstará přednášející, sestaví harmonogram přednášek a většinou také připravuje zadání závěrečné práce, anebo pověří příslušného přednášejícího. Většina přednášejících na U3V jsou vyučující z dané univerzity, čímž by měla být zajištěna jejich kvalita.

Zajímavé jsou statistiky posluchačů, kteří navštěvují U3V. Na zkoumané U3V mělo v roce 2012 60 % účastníků úplné středoškolské

vzdělání, 29 % vysokoškolské a 6 % nižší než středoškolské. To zpětně potvrzuje, že spektrum účastníků U3V je skutečně široké a že skupina seniorů není homogenní, což má své výhody, ale také nevýhody. Výhodou je, že ta instituce není tak uzavřená, tak elitářská. Avšak nevýhodou je, že s některými jedinci může být horší spolupráce, protože nemají stejný základ. Mají totiž nejen rozdílné dosažené vzdělání, ale toto vzdělání dále ovlivnilo jejich pracovní život a také volnočasové aktivity.

Na druhou stranu jsou také zajímavé statistiky ohledně genderu účastníků. Když jsem byla na prvním pozorování, hned mě upoutalo, že tam je mnohem více žen než mužů. A skutečně 84 % posluchačů U3V tvoří ženy (čísla z akademického roku 2012/2013, ale jedná se o dlouhodobou tendenci). Ačkoli demografické údaje jasně říkají, že žen je v seniorské kategorii více (v důsledku toho, že muži v průměru umírají dříve než ženy) (Vohralíková, Rabušic 2004), to nemůže zcela vysvětlit, že ženy mají takovou převahu v účasti na U3V. Navíc univerzita třetího věku není instituce, kde by gender byl základním organizačním principem. Jejím cílem není získávat jako své posluchače jen ženy, neexkludují nikoho na základě genderu (Hasmanová Marhánková 2013: 115). Avšak podle Acker je každá organizační struktura genderově zatížená, podle ní je v institucích gender vždy přítomen (Acker 1990 in Hasmanová Marhánková 2013: 115). Hasmanová Marhánková vychází ze svého výzkumu center pro seniory, které také (podobně jako U3V) nabízí aktivity a neformální vzdělávání pro starší jedince. Podle ní jsou tato centra nejen místa, kde je více žen (mezi klienty a zaměstnanci), ale zároveň organizační princip těchto center je vytvořen na základě genderové rozdílnosti, současně s tím se spíše vztahují ke klientkám, které jsou podle nich nositelky představy aktivního seniora (2013: 117).

Ačkoli lze najít podobnosti mezi centry pro seniory a U3V, nelze říci, že by obstálo stejné vysvětlení pro genderové rozložení účastníků. Mezi zaměstnanci zkoumané U3V nepřevažují ženy, nebo muži. Nejblíže spolupracovníci s posluchači je sice žena, ale další osoby, které spolupracují na vzdělávání seniorů (zaměstnanci U3V a ústavu celoživotního vzdělávání, či přednášející) jsou genderově vyrovnaní.

Zároveň také nabídka kurzů není nijak zvlášť genderovaná. Tato univerzita třetího věku nabízí jak humanitní vědy (literatura, psychologie, antropologie, aj.) které by mohly být atraktivnější spíše pro ženy, tak přírodní (matematika, chemie, astronomie) a technické vědy, které obvykle lákají více muže. Když jsem porovnála kurzy vyučované za posledních dvacet let, tak většinou každý akademický rok byl v nabídce kurzů genderově vyrovnaný (50:50). Například pro akademický rok 2011/2012 to platí zcela (4:4), avšak hned další rok je mírně odlišný, svou atraktivitou kurzů je totiž slabě nakloněn ženám.

Avšak je pravda, že kdyby tam určitá genderovanost vyučovaných předmětů byla, že by se dále reprodukovala. Neboť nové kurzy pro další akademický rok se vybírají na základě dotazníku, který dostanou posluchači na konci předchozího semestru. A díky tomu, že se toho účastní více žen, více posluchaček vyplňuje tyto dotazníky, proto by to mohlo zohledňovat spíše jejich preference.

Tak zaprvé, žen v tomhle věku je víc než mužů. Za druhé, třeba to že sem jde žena, ta je vyzvaná vyslaná jako zvěd, jde sem to prostě zkusit a teprve potom třeba přihlásí muže, jako partnera, přítele. Je také třeba tím, že manželé zůstávají na chatách, chalupách, v domácnosti, že prostě jsou doma a čekají, až žena přijde. Je to proto, že třeba mají nemocné muže a sem se chodí třeba jako v uvozovkách relaxovat tím, že poslouchají, zajímají se o něco jiného, mají možnost odejít. Je to třeba také dané tím, že jsou lidé, kteří se prostě jako zajímají. Tak třeba možná, kdybychom vzali astronomii, tak tam by třeba možná byl větší počet mužů než žen, ta matika byla hodně jako třeba specifická, že tam bylo více mužů než žen. A když se podívám teď na tu statistiku, tak vlastně celkově, když vidím pobočku v T., tak tam je přihlášených 9 mužů a 50 žen. Je to tak - věk, úmrtnost, zájmy, zaměření, to jsou všechno vlastně, to jsou všechno faktory, co ovlivňují tu skladbu. (pracovnice U3V)

Univerzita třetího věku jako instituce je hodnocena pozitivně všemi aktéry, ať respondenty, nebo pracovníky U3V. A přestože okolí posluchačů někdy nepředvádí zrovna pozitivní reakce na účast seniorů na vzdělávání, postupně se i do myslí všech jedinců nehledě na věk vkrádají myšlenky na aktivní stáří, které by zrovna mohlo být vyjádřeno, ale především prožíváno, prostřednictvím studia na U3V. I když někteří

respondenti našli nějaké dílčí záležitosti, které kritizují, anebo by je chtěli zlepšit, následující úryvky vyjadřují obecné hodnocení této instituce, které všichni respondenti vyjádřili zcela pozitivně.

No, tak je to dobrá instituce, protože prostě zprostředkovává sociální kontakty, člověk se tam něco dozví. (pan Šimon)

Já si myslím, že je to báječné, že je to něco pro nás. A nejvíc na tom obdivuju to, jednak tu naši účast, co je tady ty lidi, jaký máme prostě o to zájem, a taky, co se mi nejvíce líbí, je to, jak se k nám chovají ti učitelé, že nás berou prostě fakt, si myslím, že si nás váží a že ty jejich přednášky jsou opravdu na úrovni kromě několika málo výjimek, a že se tady dozvíme, pokud chceme a máme zájem, spoustu věcí. (paní Věra)

Ještě je potřeba doplnit, že při výběru vzdělávací instituce senioři v první řadě hledí na dostupnost, to znamená, že nejdůležitější je lokalita U3V. Druhá charakteristika při výběru je nabídka kurzů. Je jasné, že když jsou na jednom místě například dvě fakulty nabízející vzdělání pro seniory, posluchač si vybere tu, která pro něj nabízí atraktivnější kurzy, anebo navštěvuje obě. Podle pracovnice U3V mají širokou nabídku kurzů a pro větší atraktivitu a také s ohledem na to, že jejich účastníci navštěvují U3V hodně let, nikdy nenabízejí stejné kurzy se stejným obsahem.

Kvůli dojíždění, to je pochopitelné. Protože je to tady ve městě, tak jako když tady bydlíme, takže to jsou ohromné výhody. (paní Hana)

Já řeknu za sebe, já bych si vybral třeba tu [U3V jinde], ale zase jezdit tam (smích) to je trošku kach. (pan Petr)

Vzdělávání seniorů na U3V se v mnohém podobá řádnému vysokoškolskému studiu. Koná se na akademické půdě v přednáškových sálech, přednášející jsou akademičtí pracovníci a obsah přednášek se podobá, anebo je stejný, obsahu přednášek kurzů pro denní studenty. Ačkoli samotné univerzity třetího věku i jejich pracovníci prezentují, že vzdělávání seniorů je velice podobné, anebo že dokonce dosahuje (úrovně) vzdělávání řádných studentů, má také své odlišnosti.

Například se diametrálně liší rozsahem výuky. Posluchači U3V mají běžně zapsané jeden až dva kurzy na semestr, to znamená, že mají

jednu dvouhodinovou přednášku jednou za týden, nebo za 14 dní. Hodinová dotace je 12 až 16 hodin, přednášky řádného studia jsou obvykle 24 až 30 hodin na semestr, plus cvičení či semináře. Studijní obory na U3V jsou převážně koncipovány jako přednášky, příležitostně s 1-2 semináři, exkurzemi za semestr. Výjimku tvoří kurzy jako práce s počítačem, jazykové či sportovní, které jsou koncipovány jako cvičení a jejich hodinová dotace je vyšší, posluchačů je tam méně, ale zároveň je vyšší zápisný poplatek. Rozsah celého studia do absolvování programu (absolvování šesti semestrů, přičemž alespoň čtyři musí být ve stejném studijním oboru) je také oproti řádnému vzdělání nižší.

Ačkoli jsou přednášející akademičtí pracovníci, před tím než začnou vyučovat na U3V musí absolvovat proškolení, jak pracovat se seniory. To znamená, že nějakým způsobem musí upravit formu přednášky, nikoli však obsah. Z pozorování výuky je patrné, že přednášející svůj výklad skutečně přizpůsobili, mluví pomaleji, několikrát opakují celé věty, snaží se zřetelně artikulovat.

Tak my s každým lektorem pracujeme dost individuálně, protože hned než sem k nám nastoupí, tak má takové proškolení o tom, jak pracovat s posluchači, kteří jsou trošku jiní než běžní studenti. [...] Za prvé každý lektor, který k nám přijde, tak už potom zná, jak pracovat s tou skupinou, jak mluvit, že musí mluvit pomalu, že musí mluvit zřetelně, artikulovat, že se k nim nesmí otáčet zády, aby mu viděli na pusku, kdo má třeba problémy se sluchem, tak už umí třeba odezírat. Když bude mít studenta, tak se otočí zády a bude celou dobu psát něco na tabuli, kdežto tady, tady vlastně už je dobré si třeba připravit tu prezentaci, aby ti naši posluchači to viděli před sebou a měli možnost si dopsat své poznámky do studijní opory, kterou jim ten lektor připraví dopředu, kterou vlastně každý dostane před zahájením přednášky. Takže ano mají určitě jinou práci s nimi. (pracovnice U3V)

Podle dotázané pracovnice U3V přednášející neupravují obsah výuky ve smyslu, že by ji zjednodušili. Jestliže ji upravují, tak proto, že posluchači-seniory mají své zkušenosti ze života, ze zaměstnání, a proto je potřeba spíše některé informace doplnit.

Většinou, když ten člověk sem přijde poprvé, ten lektor, tak třeba neví, co očekávat. Ale protože se většinou, na tyto obory třeba hlásí posluchači, kteří s podobným tématem pracovali celý život. Takže oni si třeba připraví svoji přednášku a pak zjistí, že posluchači ví daleko víc, než očekávali. Takže ano pak třeba přidá další informace, jo a zároveň tím, že má tu studijní oporu, tak součástí té studijní opory jsou kontrolní otázky, kdy vlastně každý posluchač si ještě doma může to téma, buď zopakovat, nebo prohloubit a má tam doporučenou literaturu. [...] To, co se učíme my tady na univerzitě třetího věku je vlastně obsah úplně stejný, jako se předkládá denním studentům plus něco navíc, protože jsou tam právě ti lidé, kteří již něco odstudovali, něco zažili, něco vlastně už znají, takže to jde ještě všechno třeba do hloubky. (pracovnice U3V)

Další odlišnost se týká povinnosti něco absolvovat. Posluchači U3V nemusí mít splněnou docházku, nemusí odevzdávat závěrečné práce (a tím získat zápočty), když nechtějí získat absolutorium, přesto je nikdo z U3V nevyhodí. Mohou se účastnit bez plnění výše zmíněných věcí. Studenti řádného studia oproti tomu musí získat určitý počet kreditů v po sobě následujících semestrech, jinak jim bude ukončeno studium. K tomu ještě posluchači U3V dostanou zadání na závěrečné práce a vypracovávají je doma (ať už se jedná o eseje, či testy), zápočet tedy neprobíhá při výuce. Pan Šimon shrnuje, v čem se vlastně odlišuje U3V od vysokoškolského vzdělání a připomíná i výše zmíněnou skutečnost, že se odtud posluchači nevyhazují.

Ta univerzita třetího věku, já to chápu, že je to věc, jednak to vykazuje univerzita jako aktivitu, na druhé straně se to musí přizpůsobit struktuře těch lidí, za třetí se tam ty posluchači nevyhazují odsud, když si zaplatí a chtějí tam chodit, tak budiž. (pan Šimon)

Na druhou stranu je pozitivně hodnocena poslední odlišnost a tou je zájem a účast studentů. Málokterá přednáška řádného studia je uprostřed semestru zcela zaplněna, to se právě velmi daří posluchačům U3V, kteří vykazují velký zájem (přednáškové sály s přibližně 140 místy jsou plné), což kladně hodnotí samotná U3V, přednášející i posluchači.

Takže si myslím, že většinou ti přednášející jsou na úrovni, jsou to většinou přednášející, kteří přednáší normálně studentům. A několikrát nám řekli, že ty naše práce dávají jako za vzor těm studentům, že se tomu

jako věnujeme, že to bereme vážně. A oni to berou také tak. Myslím si, že to jako nepodceňují. [...] A oni si to uvědomují, ať je to, jak chce, tak my máme znalosti ze života, že jo. Jsme staří a to a to je také kus znalostí.
(paní Věra)

Ohledně vzdělávání seniorů jsem v této práci napsala už leccos, ale podle mého názoru je třeba se pozastavit také nad tím, zda je vůbec vzdělávání seniorů potřebné. Již mnohokrát zde bylo řečeno, že vzdělávat by se měly všechny věkové kategorie a že vzdělávání seniorů je jednou z dimenzí aktivního stárnutí, které starší jedince nejenže udržuje déle psychicky zdatnými, ale také je udržuje schopnými se sami o sebe postarat (Haškovcová 1990; Laslett 1991; Rabušicová, Rabušic 2008:). Uchovává jim kontrolu nad vlastními životy, což je důležité ve světě, kdy se zvyšuje zodpovědnost každého jedince za vlastní život (Rabušicová, Rabušic 2008: 273-274) a kdy sociální systém napomáhá, nebo dokonce produkuje strukturální závislost těchto lidí (Towsend 1981). Nehledě na to, že různé výzkumy potvrzují, že účast na vzdělávání pozitivně ovlivňuje, nebo dokonce zlepšuje zdravotní stav svých účastníků (Haškovcová 1990: 148).

To samé se v podstatě domnívají respondenti. Z jejich výpovědí je jasné, že netvrdí, že je doslova nutné, potřebné vzdělávat seniory, ale že by jim měla být nabídnuta ta množnost.

Takhle potřeba je asi silné slovo, je úžasné, když tu šanci mají.
(paní Běla)

Za druhé považují vzdělávání seniorů za prvek, který jim pomůže zachovat svou psychickou, ale i fyzickou zdatnost, a který také přispěje k tomu, aby si zachovali kontrolu nad svými životy, aby déle rozuměli světu okolo sebe. Následující citace o tom vypovídají.

No určitě, protože časem ten mozek začíná umírat, šedá mozková kůra musí pracovat, aby byla vláčná. Jakmile ten člověk ten mozek nenamáhá, odumře. To je jako s tělem, když někdo bude jenom ležet, tak se za chvíli nezvedne. Prostě jak fyzická, tak psychická zátěž, člověk potřebuje zátěž. (pan Kamil)

Já si myslím ještě, že dneska se ten svět vyvíjí tak rychle, že vlastně ztrácí kontakty už i mladí lidé, podle oboru, v kterém dělá, jestli je to výpočetní nebo sdělovací technika. Ty lidi ty vědomosti v tom stárnou hrozně rychle, to je i v jednom oboru, nebo v různých částech. Tohle to je šance, jak ještě na ten vlak vidět, který ujíždí. (pan Jan)

Ještě dodám zajímavý úryvek od paní Hany, který naráží na mezigenerační kontakt, který je také důležitý. Ve společnosti, kdy je mladým produktivním generacím v podstatě „protivné“ vyplácet důchody, roste společenské napětí, které je potřeba nějakým způsobem zmírnit. Jednak se při aktivitách jako je i účast na U3V mohou mladí a staří přiblížit, za druhé je to možnost, jak se vzájemně pochopit.

Já myslím, že jo. Že ještě nemusíme být do starého železa. A já tedy si myslím, že nejsme úplně na odpis, že teda ještě, když se něco dozvíme od těch mladých, tak je to jedině přínos a my můžeme taky něco říct. (paní Hana)

Nakonec je nutné dodat, že vzdělávání by mělo patřit mezi potřebné aktivity u všech jedinců všech věkových kategorií, nejen u seniorů. Podle Rabušicové a Rabušice (2008: 272) by totiž celoživotní vzdělávání mělo být nutnou součástí každého z nás, což zdůrazňuje další respondent a spojuje to s kontrolou nad vlastními životy.

A já si myslím, že nejenom seniory je třeba vzdělávat, že je třeba vzdělávat lidi jako takové. Jakmile v životě člověk se přestane vzdělávat, přestane chápat svět. A to je nejlepší průser, protože se pak lehce stane manipulovatelným. (pan Šimon)

3.2.2 Aktivita seniorů a odchod do důchodu

Život po odchodu do důchodu, a potažmo účast na U3V, nelze analyzovat mimo kontext předchozí životní biografie seniorů, i proto jsem v rozhovorech s respondenty toto téma otevřela. Přičemž podoba jejich životního stylu před odchodem do penze je klíčová také pro porozumění toho, jakým způsobem žijí poté, co odejdou do důchodu, tedy jakým způsobem se vyrovnávají s novou životní etapou, jaké strategie volí při vyplňování svého volného času a jak tento čas naplňují.

Všichni mnou dotázaní senioři, kteří se účastní U3V, měli podle svých výpovědí velice aktivní pracovní život, což může být jeden z důvodů, proč usilují, aby jejich život v penzi byl také do určité míry aktivní a to ať už prožívali odchod do důchodu jakkoli (pozitivně i negativně). To dokládají například úryvky z rozhovorů s panem Šimonem a panem Kamilem, který je v invalidním důchodu.

Víc jak 30 let jsem pracoval jako vedoucí právního útvaru [...] Já jsem si myslel, že elektrárny a já jedno a totéž je, takže jsem vlastně pracoval s velkým nasazením. [...] Já jsem takhle byl vytížený desítky let, desítky let jsem takhle jel na plný obrátky. [...] no a v běhu živých spisů, které byly aktuální, tak těch bylo asi 850, takže zatímco normální člověk žije v intervalech jaro léto podzim zima, tak já jsem žil od lhůty ke lhůtě každého toho spisu. [...] Ale není to jednoduché odejít z toho rytmu, to není jednoduché a musí si člověk najít něco. (pan Šimon)

Támhle v té fabrice jsem dělal osmatřicet let. Dělal jsem opraváře jeřábů, potom jsem dělal na elektromobilech, potom na kabinách, no prostě, co bylo třeba dělat nového, tak na to jsem šel. Já se pokládám za trochu technický typ, prostě, co bylo nového, co mě bavilo, tak na to abych se něco naučil, prostě jsem to chtěl dělat. No práce mě bavila, a kdybych mohl, hned bych tam šel zpátky. Bohužel já jsem po úrazu, moje zdraví mi nedovoluje vůbec nic. (pan Kamil)

Všichni dotázaní respondenti zmiňují, že měli velmi zaneprázdněný pracovní program, s kterým se někteří z nich těžko loučili (násobené tím, když svou práci měli rádi) a změnu tak snášeli hůře. Zde je pak vidět silný vliv toho, jak odchod do důchodu prožívali. To záleželo nejen na tom, jaký ten odchod byl, zda náhlý (dobrovolný/nedobrovolný), anebo pozvolný, ale také, jak si ten odchod do penze a samotný důchod představovali, zda se na něj těšili, či z něj měli strach.

Jsou zde ti (pan Jan), kteří prožívali přechod do důchodu pozitivně a pozvolna. Postupně pracovali pouze na částečný úvazek a s tím šlo ruku v ruce i to, že ztráceli určitou míru zodpovědnosti, což ale hodnotili pozitivně. Další podskupinu představují ti, kteří hodnotí svůj přechod do penze také kladně, ale odešli naráz v jednom okamžiku.

Ten přechod ten byl velice příjemný, protože já jsem vlastně dělal dva roky přes, dělal jsem jako pracující důchodce, čili člověk už neměl tu plnou zodpovědnost, jako ji měl v řádném zaměstnaneckém poměru. [...] Mně to absolutně nevadilo, spíš jsem to bral jako úlevu, že z člověka spadla, trošku ta zodpovědnost a ten život v těch posledních letech, jak se to změnilo po tom 89. roce, tak najednou začal být velice hektický, protože začalo se pracovat mnohem intenzivněji a těch lidí na tu práci bylo čím dál tím méně. To bylo hrozné, takže já to bral jako obrovskou úlevu a o tu samou práci se najednou prali tři subjekty, kdežto za toho komunismu to bylo jasně rozdělené karty, co bude dělat ta a ta firma. (pan Jan)

Dále je zde skupina těch respondentů, kteří naopak hodnotili přechod do penze negativně. Následující úryvek je od paní Hany, která šla do předčasného důchodu, což sice může znamenat výjimečný případ, ale protože je předčasný důchod v současnosti častý fenomén, je důležité jej připomenout.

No ten byl takový ten, že majitel řekl na Vánoce, že budeme končit, tak to bylo dost krutý. [...] A najednou co. Na úřadu práce mi řekli, že budu mít nárok na předčasný důchod, maminka nemocná, vnoučata malinký, no tak jsme si řekli, že holt půjdu do předčasného, a začala jsem být babička, jak se tomu říká, na plný úvazek. Sice teda jsem přišla o nějaké peníze, ale to jsme se s manželem domluvili, tak jsme řekli: oželíme nějaký peníze a tak jsem byla doma. No takže jsem byla doma na předčasném důchodu a pak už jsem měla svůj. (paní Hana)

Ostatní respondenti, kteří prožívali přechod důchodu negativně, může demonstrovat výpověď paní Věry, která odešla pozvolna, vracela se do práce, v podstatě důchodu vzdorovala. Svou práci měla ráda, bavila ji, i proto si hned po odchodu hledala nové aktivity, které by její program zaplnily. Poslední podskupinou takto prožívaného odchodu do důchodu jsou ti, kteří museli odejít do důchodu invalidního, nikoli starobního. To znamená, že to bylo nucené a není proto překvapením, že to tito jedinci vnímali spíše negativně (takto podobně vypovídají dva respondenti). Pan Kamil hodnotí ztráty ještě hůře, protože se v jeho případě nejednalo jen o ztrátu práce a finančního ohodnocení, ale také ztrátu sociálních kontaktů. V období jeho nemoci a tedy i odchodu do důchodu se totiž rozvedl a ztratil kontakt s rodinou.

Z výše popsaného je patrné, že dotázané seniory mohu rozdělit na dvě skupiny. Jedni se děsili toho, že nebudou mít v důchodu co dělat, a počítali ztráty. Nevěděli, co udělají se svým volným časem, cítili se nepříjemně. Druzí naopak věděli, nebo doufali, že si nějaké aktivity pro vyplnění najednou velkého množství volného času najdou. Předtím byli zvyklí na hodně práce, tak se snažili, aby i po odchodu do důchodu, měli stále co na „práci“ (ve smyslu činnosti, nikoli placeného zaměstnání).

Podle mnoha autorů, některé jsem uváděla v teoretické části, roste pravděpodobnost dalšího vzdělávání s dosažením vyššího vzdělání (Rabušicová, Rabušic 2008; Staudinger, Baumert 2009; James 2008). Dále pak platí, že kdo se v minulosti účastnil tohoto vzdělávání, má v plánu participovat i v dalších letech a naopak (Rabušicová, Rabušic 2008; Bočková, Hastrmanová, Havrdová 2011). Z těchto asociací vyplývá určitá sociální podmíněnost vzdělávání v pozdějším věku (vzdělanější se dále vzdělávají). Ta samá asociace platí i v případě aktivit, jejich množství i kvalit. Jestliže jedinci byli aktivní v produktivní fázi života, jsou aktivní i v té postproduktivní etapě. Takže nejen, že vzdělání předpokládá další vzdělání, ale aktivita předpokládá další aktivitu. Jednou z těchto aktivit, ale nikoli jedinou, je právě vzdělávání pro seniory, což může představovat účast na U3V.

Z rozhovorů s mými respondenty vyplývá, že proces odchodu do důchodu má několik rozměrů. Jednak se jedná o finanční stránku, dále změnu statusu, změny v rodině a rodinném uspořádání (ve smyslu zvyknutí se na nový každodenní režim), a v neposlední řadě tolikrát zmiňované aktivity, tedy objevení druhého programu.

Pokles financí v důchodu je významný důsledek penze (např. Havighurst 1954: 309; Haškovcová 1990: 48-50), tento jev je také často „propírán“ jak médii, tak odborníky. O tomto efektu odchodu do důchodu se zmiňovali skoro všichni respondenti s tím, že jej většinou hodnotili negativně. Snad jen pan Petr, který stále soukromě podniká, nebo paní Vlasta, která pracuje v manželově soukromém podniku, hodnotili svou situaci jako stejnou, jako před odchodem do důchodu.

Dalším rozměrem odchodu do důchodu je změna sociálního statusu. Senioři se musí najednou vyrovnat s tím, že ztratili vysoký status pracovníka, zaměstnance a získali status důchodce, který má v současné společnosti nízkou prestiž (Haškovcová 1990: 48-50). Se ztrátou role pracovníka přichází ztráta nejen samotné práce, finančního ohodnocení, ale také pozornosti a uznání veřejnosti (Havighurst 1954: 309). Což je důsledek skutečnosti, že práce byla redukována pouze na placené zaměstnání (Možný 2002: 94). Avšak většina mých respondentů říkala, že v tom nevidí problém, zejména proto, že málokdo je takto vidí. Buď se pohybují ve společnosti, kde není takovýto status důležitý, anebo je jako seniory zatím nehodnotí.

Naopak pouze dva z mých respondentů tuto změnu hodnotí negativně a hlavně ji vůbec nějak vnímají. Pan Karel ještě navíc propojuje tuto statusovou změnu s ekonomickým rozměrem penzionování.

Hm, protože odchod ze zaměstnání byl dost, nerozešli jsme se v dobrém. No a potom jsem měl vypočítaný důchod a to byl pro mě jako šok. Z toho jsem se chvíli sbíral. Jako člověk třetí kategorie, jsem na tom nebyl zrovna moc dobře. Ta náplň dne to bylo složité ten první rok, léto podzim, potom už jsem se nějak, nějaké aktivity našel. [...] No ono to je těžko definovatelné, ale je to velká změna. První čas, když jsem byl jako důchodce, tak jsem byl dost, že jsem se za to pomalu styděl. On je to samozřejmě logický vývoj, tomu se nevyhne nikdo. (pan Karel)

Podle informantů a informantek tohoto výzkumu nebyly změny v rodinném uspořádání, které prožívali po odchodu do důchodu, ve většině případů problematické. Přestože potencionálně se dá očekávat, že by to tak mohlo být. Senioři si musí zvyknout, že se doma vídají více (alespoň v partnerství). Musí se také psychicky vyrovnat s tímto přechodem, což samozřejmě má největší důsledky a vlivy na nejbližší. Jedna část respondentů vypovídala o tom, že i když by po odchodu do důchodu s partnerem potencionálně mohli trávit více času, tak se tak nestalo, protože každý má svůj vlastní program. Naopak ostatní pozitivně hodnotí to, že na sebe s partnerem/partnerkou mají najednou více času a že spolu ten čas aktivně tráví.

Poslední, ale pro tuto práci nejvýznamnější, dimenze odchodu do důchodu, kterou jsem identifikovala je hledání adekvátních aktivit pro vyplnění běžného týdne, resp. nalezení druhého programu (Haškovcová 1990). Tyto aktivity bych rozdělila do několika kategorií. Nejprve se budu věnovat práci v důchodu, pak vzdělávání, dále fyzickým aktivitám, členství v různých organizacích a ostatním. Ještě musím dodat, že významnou rolí a aktivitou seniorů je jejich úloha jako prarodičů. Třináct respondentů má nějaká vnoučata, tito všichni se o svá vnoučata, když byla malá, příležitostně starali. Pouze jedna respondentka (paní Hana), přiznávala, že byla tzv. „babičkou na plný úvazek“.

Všichni respondenti, kromě pana Kamila²⁵, využili možnosti práce v důchodu. Nejčastěji toho využili v prvních pěti letech poté, kdy měli nárok na důchod. Sedm z nich pracuje nějakým způsobem stále²⁶.

Ne, já jsem nikdy nebyla, že bych seděla doma. Já jsem musela pořád něco dělat. [...] Vždycky jsem si našla nějakou menší brigádičku. Pak se mi naskytlo, podařilo dělat na provedení práce účtařinu. Takže si tam musím udělat práci. Já tam jdu, třeba jdu 3x za týden na 3 hodinky, hotovo.
(paní Hana)

Všichni respondenti se přirozeně účastní výuky na U3V, tři z nich dokonce na dvou fakultách. Jeden respondent vypověděl, že s manželkou navštěvují vzdělávací přednášky organizované městským úřadem, další dvě respondentky navštěvují či navštěvovaly jazykové kurzy a také kurzy práce s počítačem. Ostatní informace týkající se vzdělávání na U3V budu ještě podrobněji popisovat později.

Třetí významnou kategorií jsou fyzické aktivity, tedy nějaké pravidelné cvičení, které je také součástí aktivního stárnutí. Nejenže je to aktivita sama o sobě, ale také udržuje seniory v určité fyzické zdatnosti a ve zdravém životním stylu (Štílec 2004). V případě, že se tyto aktivity odehrávají v nějaké organizaci, nebo ve společnosti dalších jedinců, má také funkci společenskou. Jen tři z dotázaných seniorů a seniorek necvičí

²⁵ Pan Kamil byl v invalidním důchodu a stále má zdravotní potíže.

²⁶ Jediný pan Filip pracuje stále v řádném zaměstnání, nárok na důchod má až následující rok.

vůbec. Ostatní se buď účastní nějakého pravidelného organizovaného cvičení (pět jedinců), anebo provozují nějaký sport, cvičení sami. Z těchto individuálních to nejčastěji bývá turistika, cyklistika, pejskaření či cvičení doma. Ačkoli některé respondentky pochybují, že existuje cvičení pro muže-seniory, výpovědi respondentů s tím nesouhlasí. I muži-senioři cvičí a účastní se fyzických aktivit. Následující úryvek vypovídá o tom, že paní Věra nejenže sama cvičí, ale je také cvičitelkou.

Čili jsem si našla program, že jsem začala vést cvičení žen starších dopoledne a pak i večer. [...] Já na ten Slavoj chodím asi třicet let, já jsem hrála kdysi závodně volejbal, a když jsem přestala hrát volejbal, tak prostě jsem šla, že budu chodit cvičit. Cvičíme při hudbě, je to takový mírnější aerobik a řekla bych, že se to děvčatům jako líbí. (paní Věra)

Následující citace od pana Petra je odlišná, vypovídá o potřebě fyzického cvičení pro seniory a domnívá se, že v ČR je takových aktivit pro seniory nedostatek. On sám aktivně cvičí a zároveň je sportovní trenér.

Myslím si, že právě tohle je asi dost velká chyba, nebo mezera v tom vzdělání, kdy si těžko řada lidí uvědomí to, že vlastně člověk, když stárne, tak neměl tady jen duševně, ale měl by fyzicky pracovat jo. Měl by fyzicky pracovat, protože se předejde hodně nemocím a nehledě, že svalstvo ke stáří atrofuje, jsou potom problémy s pohybem, s koordinací a tak dále. A nemoci, úrazy. (pan Petr)

Členství v organizacích je poslední často zmiňovanou aktivitou. Toto členství může být v různých oblastech a vykazuje se tam různá frekvence účasti. Například členství ve Společenství vlastníků domu, veteránském hnutí či v pěveckém sboru, aj. Mezi ostatní aktivity respondentů tohoto výzkumu nejčastěji patří četba, cestování, zahradničení, práce na/v domě a navštěvování nějakých kulturních akcí (divadlo, koncerty, galerie, atd.), což je v souladu s různými výzkumy (Kuchařová 2002; Vohralíková, Rabušic 2004).

3.2.3 Motivace a přínosy U3V

Nejprve se budu věnovat motivacím, tedy otázkám, co seniory přivedlo ke studiu a proč se vůbec vzdělávání na U3V účastní. Velká

většina budoucích posluchačů se ke studiu na U3V dostane na základě doporučení přátel, příbuzných, bývalých kolegů. Osm respondentů tohoto výzkumu explicitně řekli, že se o univerzitě třetího věku dozvěděli tímto způsobem.

Já jsem to měl doporučené. Taková docela přátelská rada od známých a od manželky, která už tam chodila. (pan Adam)

Další možností je, že o vzdělávání na U3V věděli, ale až na popud někoho známého se odhodlali přihlásit. Tři z nich naopak přiznali, že o U3V věděli a že se o ni zajímali sami.

Já jsem začala první, já jsem už po tom pošilhávala, když jsem chodila do práce, ale to už jaksi bylo takové dost přes ruku. No a tak jakmile jsem skončila práci, hned jsem se šla přihlásit a závisí na to, jaký obor otevřou. (paní Ladka)

Motivace k tomu samotnému vzdělávání jsou různé. Podle Haškovcové (1990: 144) je U3V vzdělání nabízeno pro ty jedince, kteří si vynahrazují to, že nemohli studovat v mládí, a pro ty, kteří chtějí dále studovat svůj nebo nový obor. Moody (2004: 34) tvrdí, že primární motivací k účasti na studiu ve stáří je vzdělání samo o sobě (tedy získávání znalostí), dále jde pak o seberealizaci, zaplnění mezery z předchozího vzdělání a získávání sociálního kontaktu. Také výsledky tohoto výzkumu podporují Moodyho motivace i jejich pořadí. Získávání znalostí se řadí opravdu na první příčku motivace k účasti na U3V. A je jedno, zda se jedná o znalosti nové, z nových oborů, anebo prohlubování a osvěžování těch starých, tedy oborů, ve kterých se pohybovali celý život. Všechny motivace účastníků U3V, s kterými se každodenně setkává, dobře shrnuje dotázaná pracovnice U3V.

No řekla bych, že do určitého věku někteří posluchači to dělají třeba proto, že za předchozího režimu nemohli studovat a tak si to chtějí tak nějak vynahradiť a tohle už trochu, pomíjí, protože už je to trošku jiná doba. Už jsou to třeba zase lidé, kteří právě chtějí si ještě prohloubit nějaké znalosti z toho, co dělali celý život. Někteří lidé sem přijdou a řeknou: hele, já jsem celý život pracoval ve zdravotnictví, ale když jsem byl mladý, tak se mi líbilo výtvarné umění, tak mi něco nabídněte, jestli tady máte jo. Pak je tam taky ta skupina, ti co se chtějí vytáhnout před sousedkami a 'já ještě

stále chodím do školy', no a pak je tam skupina, co třeba nechce doma sedět, chce mít nějaký ten aktivní čas, třeba co dokáže v rámci univerzity třetího věku, bude mít nějaké další přátele, se kterými prostě bude mít nějaké lepší kontakty, nebo chodit správně do kavárny, na výstavu a tak. Mít tam aktivnější volný čas, potom trávit. (pracovnice U3V)

Přestože je pravda, že těch jedinců, kteří nemohli v mládí studovat (ať už z politických, anebo jiných důvodů), ubývá, stále to někteří zmiňují. Také v tomto výzkumu se někteří objevili, přičemž ještě zmiňují prestiž univerzity, a tedy akademické půdy. To potvrzuje Haškovcová (1990: 145), která dodává, že vzdělání na U3V má vysokou hodnotu, protože je organizováno univerzitou, která sama o sobě má vysokou a uznávanou hodnotu. Často zmiňovaný je společenský přínos U3V, ať už odbornými autory (Haškovcová 1990; Moody 2004), lidmi, kteří organizují výuku na U3V či samotnými posluchači. Již méně zdůrazňovaná motivace, alespoň u odborníků, je, že vzdělání na U3V je pro některé posluchače aktivitou samou o sobě, že se jedná o aktivitu pro samou aktivitu. Respondenti často zmiňují, že ‚ještě chtějí něco dělat‘, že ‚se bojí nicnedělání‘, anebo že ‚chtějí, aby jim mozek nezakrněl‘. Tato poslední věta je respondenty opravdu často deklarovaná, poukazuje to na význam kontinuity v aktivitách. U3V jim slouží jako prostor, jak se sebou neustále něco dělat. Motivací tady nemusí být vědomosti samotné, jako spíše skutečnost, že mají nějaký kontakt se vzděláním, že ‚nekrní‘ doma, nejsou pasivní.

Říkám, jsou to věci, na které jsem třeba neměl čas, jako třeba ta historie, archeologie. No a oživit si třeba věci, které mě dřív bavili, jako třeba ta astronomie nebo kosmonautika. [...] Aby byl ten mozek zaměstnaný a nezakrněl. Jednak se pohybujete taky, takže tohle je druhý protipól k tomu. (pan Karel)

Méně často zmiňovaná je také skutečnost, že posluchači U3V si chtějí, či potřebují, ještě dokázat (ve svém věku), že na to mají, že zvládnou studovat, že ‚nepatří do starého železa‘ (častá fráze v tomto kontextu). To obzvlášť zdůraznil pan Kamil, který vlastně tímto způsobem ‚testoval‘, zda něco takového po mrtvici zvládne. Všechny výše zmíněné motivace lze sledovat v následujících úryvcích.

Vlastně v našem věku chceme asi si ještě dokázat, že nejsme do starého železa. Spousta lidí je tam už akademicky ocenění, jo, jsou tam nějací inženýři, magistři, bakaláři, prostě chodí a přesto to, chceme být mezi lidmi. Bud' jsou sami ti lidé, tak je to pro ně obrovská příležitost dostat se teda do kolektivu, anebo nejsou sami, ale prostě připadají si najednou, jsou mezi lidmi. Další motivace, aspoň moje byla, že já jsem kdysi studoval a výšku jsem jako nedodělal, takže i svým způsobem, člověk si říká, no tak na ty stará kolena se ještě tak nějak udělá tu výšku. Poslední motiv, který je, že jsou to většinou předměty, které člověka zajímají, nebo zajímali celý život, je to součást třeba jeho koníčku. Ty lidi znovu zhmotní, že už nejsou ve starém železe, že prostě znovu se cítí, že něco znamenají, že pro něco žijí. A hlavní věc, ten náš mozeček zakrňuje jako všechno ostatní. A když si ty buňky i touhle formou, nejen v sobotu u křížovky a podobných kvízů, trošku propereme, tak on nám déle vydrží. Takže já si myslím, že to je velice důležitá věc, ta univerzita třetího věku. A zkusit akademickou půdu ještě na starých kolenech. [...] To je možná další důvod, proč se dát na takovouhle školu, protože tam se vlastně sejdou lidé, kteří touží po vzdělání, chtějí být mezi lidmi a nezajímá je, kdo co. (pan Filip)

Věděl jsem o tom, a když jsem skončil, tak jsem věděl, že potřebuju něco dělat podobného, je potřeba duševní práce. To mi chybělo teda, a sociální kontakty také. To je jediné se zaměstnat, protože nejhorší v životě je nuda. Nuda v životě, ta vede k nespokojenosti. (pan Šimon)

U další citace paní Hany lze mimo jiné identifikovat něco, co by Havighurst (1954) nazval flexibilitu rolí. Opouští jednu aktivitu (roli) – cestování, které kvůli manželově zdraví již nebude možné, a proto si nachází novou aktivitu (roli) – studium na U3V.

No to jsem si myslela, že asi už nám cestování po světě skončilo, protože manžel je špatný. Takže šlo to z toho důvodu, že jsem to chtěla vyzkoušet, za prvé, co tam všechno je, aby člověk neseseděl doma. Aby teda aspoň nad něčím přemýšlel. [...] Aby mozek nezakrnel a mezigenerační kontakt. (paní Hana)

Následuje citace pana Petra, který před tímto výrokem vyprávěl příběh, o tom že měl zdravotní potíže, které vedly k různému popotahování od lékaře k lékaři a ke střídání různé léčby a léků. Na U3V navštěvuje kurzy Biologie, Člověk a zdraví apod., právě proto, že sám chce mít určitou kontrolu nad svým zdravím a nad péčí o své tělo.

Jo, takže já narážím na takovéhle problémy. Tak tím se vrátím k tomu zpátky, že vlastně jsme chtěli něco se jako dozvědět víc, aby člověk mohl tak nějak o sebe líp pečovat, no. (pan Petr)

Přínos ze vzdělání na U3V vlastně kopíruje motivace, ale i očekávání posluchačů. Něco je motivovalo se přihlásit, zároveň to od toho vzdělání očekávali a většinou v tom také spatřovali přínos své účasti. Nejčastěji zmiňují získávání vědomostí, které jsou pro ně jednodušší, dostupnější a přínosnější, než studovat někde sám/a, a také skutečnost, že si tímto způsobem mohou leccos dokázat. V neposlední řadě zmiňují společenský přínos, u kterého se ještě zastavím podrobněji později.

No to co mě zajímá, že se tam dozvím. Nemusím to číst, můžu si to tam jít poslechnout všechno, když mě bude zajímat něco navíc, tak si to najdu. (paní Helena)

Sami respondenti také připomínají přínos tzv. zdravotní („zůstat déle fit“ či „udržet se zdraví“). Některé výzkumy potvrzují, že když se senioři účastní vzdělávání, jsou aktivní, naplňují svůj druhý program, nezabývají se tolik svými problémy spojenými se stářím, snadněji je zdolávají a jsou méně nemocní. Studium je nutí k aktivitě, která jim nechává zapomínat na různé starosti a bolesti těla. Lidé navštěvující U3V méně navštěvují lékaře, neboť mají možnost diskutovat svou situaci s přednášejícími a se spolužáky (Haškovcová 1990: 148).

My jim dáváme na výběr nová témata, o která se mohou zajímat. Dáváme jim možnost se dozvědět něco nového, dáváme jim možnost sem přijít, dáváme jim možnost využít knihovnu, počítače, dáváme jim možnost navázat nové kontakty, dáváme jim možnost třeba jít s námi na exkurzy, takže navázat nové přátelství, ale je to čistě na nich, co všechno si z toho vezmou a co využijí. Někdo sem přijde v rámci své povahy a bude sedět celou dobu v koutku, bude šťastný, že prostě je tady mezi lidmi, že poslouchá někoho hrozně chytrého, který se mu prostě snaží něco předat a nemá potřebu se vůbec jako dál projevovat, zapojovat. Někdo, kdo desetkrát nevyruší a neukáže, že je nejchytřejší, tak to pro něj třeba nemá vůbec smysl, když se nemůže aktivně zapojit a hlásit se a říkat svůj názor. My jim dáváme možnosti a posluchači si je musí sami jako využít. (pracovnice U3V)

Trochu odlišné jsou následující případy, paní Hana svůj přínos z U3V formuluje tak, že si může připadat užitečná a že to někdo, například vnuk, dokáže ocenit. Pan Adam propojuje ten pocit, že tito lidé jsou schopni něčeho dosáhnout, s tím, jak je U3V ustavená a organizovaná jako instituce, což má vysokou prestiž, protože to v mnoha směrech napodobuje řádné univerzitní studium.

No přínos je, že se o tom něco dozvím. Jako já už do práce nepůjdu, mně už to nepřinese nic. Ale jenom pro svoje vědomí. Takové něco, že nejsem úplně odepsaná do starého železa. Ale může se třeba stát, že přijde některý vnuk, řekne: 'babi, jaký ty na to máš názor', sám si řekne. (paní Hana)

Hlavně ono je ta jako velice lichotivě udělané, vypadá to jako klasické vzdělání, máte semestry, máte zkoušky, co postupujete dál a na konci je graduace, že dostaneme diplom jako absolvování za dva roky. A mnoho lidí, kteří vlastně neměli možnost získat nějaké vyšší vzdělání třeba, tak mají pocit, že třeba teďka ještě něčeho dosáhli. (pan Adam)

Společenský přínos je velice zajímavý. Jak už jsem výše naznačila všichni – odborníci, organizátoři U3V i posluchači – ho vzpomínají jako velmi významný. Vlastně v každé výpovědi mých respondentů zaznělo, že U3V má společenský přínos a že je velmi důležitý, že je to možnost získávat nové přátele. Ovšem, když jsem pokládala konkrétní otázku, zda si tam nějaké známé či dokonce přátele našli, odpověď byla většinou negativní, což mě velmi překvapilo. Velice ojediněle se tam seznámí s někým, s kým by se nadále stýkali i mimo U3V. Nejčastěji tam jdou už s nějakými přáteli, případně příbuznými (často manželé, či sourozenci) nebo známými a s těmi udržují blízký kontakt, s těmi se třeba schází těsně po té výuce.

Ne, my jsme sem začaly chodit jako všechny, jako ne já jsem sem nešla sama. Nás šla celá parta a tak samozřejmě, že tu mám nějaké známé, nebo ty lidi, co sem chodí už léta, ale tak přátelé jsme my tady. S těmi svými kamarádkami jsem se teda znala a s nimi chodím na tu kávu, ale s těmi známými odsud se jinak nescházíme. [...] My si tohle odpoledne užijeme, pak si jdeme do kavárny sednout, dáme si kávičku a dort. Tak se na to těšíme na to odpoledne. (paní Věra)

Jelikož je na většině kurzů daný zasedací pořádek, posluchači sedí vedle stejných „spolužáků“, s těmi se seznámí, ale spíše se jedná o neosobní, chladné vztahy. Je také možné, že ve svém věku hůře navazují kontakty (což například zmiňuje pan Filip).

Je to takové hezké, když cítíte, že někam patříte, že jste prostě prospěšní pro někoho, nebo že můžete někam chodit do nějaké školy, jakoby se realizovat ještě. [...] Já nevím, začali jsme, co třeba v sousedství někdo sedí, tak to začíná takovým tím normálním rozhovorem. Dokonce to došlo až tak daleko, že jsem si s některými začal tykat, což samozřejmě není běžné v našem věku. Ale určitě jo, určitě si člověk časem najde. (pan Filip)

Jsou to lidé, vedle kterých sedím. Samozřejmě nekoukáme na sebe zamračeně a nějaká ta slova prohodíme, normální lidské vztahy, myslím. Ale mimo se nescházíme. (pan Karel)

Avšak spíše záleží na povahových vlastnostech konkrétních jedinců, zda a do jaké míry jsou společenší a komunikativní. Nicméně zdá se, že za společenský přínos (kompletně všichni dotázaní respondenti) považují už to, že jsou mezi lidmi.

A je to tam takové, ten pocit, že tam přijdete a ty ženské, oni se baví, je to prostě, žije se tam! [...] Ještě nějak moc, no protože tím, že já jsem přišla až letos a už je tam asi nějaká skupina, která chodila asi už dřív, protože se už hodně znají. Je tam asi čtyři pět lidí, kteří jsou osamocené, ale je to takový uzavřený, asi se znají z dřívějšíka, protože si povídají, jaké to bylo tamto, tohle. Sedím tam, poslouchám. [...] Ale jo, to já se nezdráhám se s někým seznámit, ale musí k tomu být příležitost a musí to být oboustranné, nemůže to být jenom jedna stran, že já bych se k někomu vnucovala, to prostě nejde. To musí samo od sebe. (paní Hana)

Následující dva příspěvky vypovídají o tom, že buď respondenti z vlastní zkušenosti, anebo to pozorují na ostatních posluchačích, považují studium na U3V za společenskou událost, právě proto, že tam chodí se svými přáteli, s kterými ještě po výuce stráví nějaký čas.

Jako ono to má asi, to že někteří ty lidi jsou sami, že jdou mezi lidi, mají to víceméně jako nějakou společenskou událost. Takže de facto se vidíme každé úterý. Úterní sezení po škole - do hospody. No, chodí tam stabilně 4 nebo 5 lidí. A probíráme třeba U3Véčko anebo tak nějak, jako

když si sednete v hospodě, že jo. Jak je? Jak jde život? Takže já si myslím, že u těch ženských je to vlastně tím, že jsou fakt samy a chtějí vidět lidi.

(paní Helena)

A oni to mají některé jako společenskou událost, ony potom jdou na kávičku si někam sednout, popovídají si. A mají to prostě krásný společenský zážitek. No a my jdeme do té hospody. (paní Ladka)

To všechno shrnuje následující příspěvek od pracovnice U3V, která zdůrazňuje, že ten společenský přínos je nevýznamnější hlavně pro posluchače, kteří žijí sami, anebo jsou z jakýchkoli důvodů osamělí (z mých respondentů například pan Kamil). Také doplňuje, že někteří lidé přicházejí na U3V s představou, že si tam najdou partnera, avšak toto je spíše společenský mýtus, než realita.

Prostě je to o tom, že když sem přijdou, tak jestli žijí sami, tak mají ten důvod. Měla jsem tu posluchače, který žil sám v jedna jedna. A říkal tohle je prostě důvod, proč v ten den vstát, umýt se, nezůstat v teplákách, obléct se, vyšvihnout se a přestože pán špatně chodil na obě nohy, tak neváhal jednou za 14 dní si prostě objednat taxíka, aby sem dojel. Jo potom zpátky už to bral třeba, ještě tady měl někde sestru, tak jel za setrou. A říkal, že vlastně jsou dny, kdy ho to nepřinutí vůbec vstát z postele nebo z gauče a počká si prostě na pečovatelku, až přijde, až mu přinese oběd. Ano, je to nějaká forma aktivizace, ale zase ne všichni jsou stejně v téhle pozici. Spousta lidí sem opravdu jde jako za kulturou poslechnout si. Někdo sem jde třeba s představou, že si tu najdou nového partnera, ale tak to často ani tak jako nedopadá, spíš si najde pár známých, kamarádek, s kterými potom třeba chodí, jezdí na dovolenou. (pracovnice U3V)

Když se mluví o bariérách, které by bránily seniorům účastnit se výuky na U3V, platí, že záleží na fyzických, psychických, ale také finančních možnostech seniora (Haškovcová 1990: 145). Zdravotní stav je nejvýznamnější překážka, ovšem zároveň je to motivační aspekt (udržení, anebo zlepšení zdravotního stavu). Mezi další limity, které by bránily širší populaci, patří již zmíněná finanční stránka. Posluchači U3V musí platit členské, nebo zápisné poplatky za kurzy, které navštěvují. Avšak tyto poplatky bývají docela skromné. A dále, vzdělanostní instituce pro seniory mají tendenci být elitářské, jsou atraktivní pouze pro určitý typ jedinců, především pro ty s vyšším vzděláním (Moody 2004: 35-36).

Nejenže jsou atraktivní jen pro někoho, ale někteří členové společnosti dokonce nemají přístup k tomuto vzdělávání. Jak už jsem psala výše, mnohé, i když ne všechny, U3V v České republice mají podmínku účasti středoškolské vzdělání s maturitou, což opět podporuje elitářství (vzdělaní se dále vzdělávají, zdravější mohou být ještě zdravější).

Když respondenti vypovídali o bariérách, nejčastěji mluvili o zdravotním stavu. Ačkoli finance zmiňovali, nepovažovali je za až tak důležité.

Zdravotní stav. Bohužel jsou ve věku, kdy jsou hodně nemocní, takže někteří v průběhu roku někdy zemřou, nebo musí to vzdát ze zdravotních důvodů. A pak když se to zlepší, tak přijdou zpátky, anebo už nepřijdou. (pracovnice U3V)

Ale, co považovali za nejvýznamnější, proč by se oni či ostatní jedinci neúčastnili vzdělávání, je lenost. Paní Pavla k tomu připomíná, že příliš mnoho lidí po odchodu do důchodu ztratí cíl, ztratí ten hnací motor a celý jejich život najednou zpomalí. Další věc, kterou někteří z nich připomínali, byly obavy či strach, že studium ve svém věku nezvládnou.

Každý skončí s tou prací, s tím zaměstnáním, tak si řeknou: jo, tak to je paráda, jo teď mám tolik času, ale ono to strašně svádí k tomu, eh, že z pohodlní, zpomalí, všechno zpomalí a to je prostě začátek konce. (paní Pavla)

To je lenost tohle! To není nic jiného než lenost. Možná někdo zdravotní důvody, ale podle mě to je jenom lenost. Mně taky každý říkal, jak ty ses z té mrtvice dostal? Já povídám: pánové, ale to jsem z toho dostal jenom svůj vůlí, že jsem nebyl líný. (pan Kamil)

Poslední úryvek pana Václava přesně vystihl ten problém elitářství vzdělávacích institucí pro seniory, respektive tu atraktivitu tohoto studia jen pro určité jedince.

Tak ono to je víceméně pro lidi, kteří mají minimálně středoškolské vzdělání, protože takový běžný občan, který pracoval ve šroubárně, nemá tu potřebu. (pan Václav)

Posluchači U3V se většinou setkávají s dvěma druhy reakcí, s negativními a pozitivními. Ty první reakce produkují lidé, kteří nechápou

přínos tohoto vzdělávání, a ptají se, proč? K čemu? Avšak vzdělání U3V není pro profesní účely, nebylo to tak myšleno, ani za tímto účelem vytvořeno (Staudinger, Baumert 2009), ale zdá se, že si to lidé, jako široká veřejnost, neuvědomují. Druhá stránka téhož je, že lidé toto vzdělávání nebo samotné posluchače zesměšňují. Dále je možné, že díky tomu, že posluchači U3V se tímto způsobem věnují sami sobě, může dokonce nastat určité napětí v rodině v tom, že například nemohou hlídat vnoučata, protože jdou na výuku, nebo si něco vypracovávají atd., což je vidět u paní Vlasty.

Ne celkově vzato, berou to, jako že se člověk o něco snaží. No děti to brali. No tak to malé dítě, to si poklepalo na hlavu, ten puberták, ten nejmladší. Nejdřív to brali se smíchem, jako že asi jsem se zbláznila a na co! A potom to brali jako, dneska jim to třeba na nervy, protože řeknu: v neděli nehlídám, protože v úterý musím odevzdat písemku a musím ji dodělat. (paní Vlasta)

Zcela opačné jsou reakce chvály, obdivu, nebo dokonce pýchy. Když lidé, rodina, přátelé, obdivují seniory-posluchače za to, že se něčeho takového účastní. Další věc je, že spousta respondentů říká, že to o nich ví (to, že studují U3V) jen málo lidí, spíše jen blízcí. Poslední dva příspěvky ukazují kombinaci obou typů reakcí, které zde prezentuji.

Přátele z té party, napřed to brali tak nějak ze srandy. Ted'ko pomalu chtějí, abych jim ukazoval vysvědčení. Jo berou to s humorem, někdo vážně. Někdo říká: já tě obdivuju. Někdo říká, že se na to nevyprdneš. Lidé jsou různí. (pan Karel)

Takhle já se s tím nijak zvlášť nechlubím, i když to o mně asi ví, protože už sem chodím léta, že jo. Tak někdo si t'uká na hlavu, že jsem bláznivá, a někdo 'no jo naše babi, to je studentka' moji vnukové. No tak někdy si ze mě dělají randu – okolí a někdy asi mě trochu obdivují, že sem chodím taková léta. (paní Věra)

3.3 Diskuze výsledků analýzy

První téma, které na tomto místě shrnu, ale také se pokusím uvést do dalších souvislostí, se týká toho, jak se ustavuje vzdělání na univerzitě třetího věku. U3V poskytuje neprofesní vzdělávání, které se v ČR začalo

široce rozvíjet v devadesátých letech 20. století a které se koncipovalo jako univerzitní vzdělávání pro seniory. Každým rokem získává svou popularitu, což je patrné z rostoucích statistik účastníků U3V.

Velice zajímavé statistiky pak přináší genderové rozložení posluchačů, skoro 85 % účastníků tvoří ženy. Samozřejmě část vysvětlení tohoto fenoménu leží v demografických ukazatelích. Jednoduše, v seniorské věkové kategorii je více žen, neboť muži průměrně umírají dříve. Ovšem toto vysvětlení nestačí, neboť nepoměr účastníků a účastnic je obrovský. Přestože U3V není oficiálně genderovaná instituce a měla by oslovovat stejně všechny jedince, ať muže, nebo ženy, gender je přítomen i v ní (Acker 1990 in Hasmanová Marhánková 2013: 115).

Ačkoli Hasmanová Marhánková (2013: 117) nabízí vysvětlení, že v takových institucích (u ní centra pro seniory) je nejen početní převaha žen, ale zároveň se tyto instituce řídí podle genderovaného organizačního principu. Avšak v případě U3V neplatí ani to, že by převažovaly ženy v zaměstnancích U3V, ani nabídka kurzů není více atraktivní pro ženy. Podle seznamu kurzů v celé historii této U3V je spíše tendence, aby každý akademický rok byla nabídka kurzů v atraktivnosti genderově vyrovnaná. Přesto v případě, že by tato nabídka kurzů nějak rozdílně genderovaná byla, existovala by možnost, že se to bude snadno reprodukovat. Neboť o budoucí nabídce kurzů částečně rozhodují současní posluchači, tedy převážně ženy, jež by tak mohly zvýraznit své preference. Možné vysvětlení lze hledat v tom, že muži buď vyhledávají jiné aktivity, než vzdělávání, anebo že muži ve stáří nevyhledávají žádné aktivity, uchylují se do sebe, odpoutávají se z rolí (Cumming et al. 1960). Ale v tuto chvíli jsou to pouze domněnky, neboť pro ně v datech nemám oporu.

Podle hodnocení všech aktérů (respondentů – posluchačů U3V, pracovníků U3V) je U3V hodnocena jako pozitivní instituce, která nabízí spoustu možností. Dodám také, že výběr U3V nejvíce záleží na lokalitě té konkrétní U3V, respektive, že posluchači preferují tu U3V, která jim je nejbližší.

V neposlední řadě je velice důležitá otázka, zda lze U3V brát jako univerzitní vzdělání. Univerzita třetího věku je koncipována jako terciální studium, ale není tomu tak zcela. Jsou aspekty, v kterých se U3V značně podobá řádnému univerzitnímu studiu. Vzdělávání na U3V se odehrává na univerzitní půdě v univerzitních učebnách, přednášejí univerzitní pracovníci, obsah přednášek je do určité míry podobný s obsahem přednášek pro řádné studenty.

Přesto existují i významné odlišnosti, které spočívají například v rozsahu jak celého studia, tak konkrétní výuky. Výuka a celé studium U3V je časově v podstatě nenáročné, rozhodně je rozsah studia v menší míře než řádné univerzitní studium. Za druhé, přednášející sice neupravují obsah výuky, avšak musí přizpůsobit formu výuky. I proto procházejí vyučující speciálním proškolením, kde se naučí, jak přednášet a jak komunikovat a interagovat se seniory. Třetí rozdíl je v absolvování jednoho či druhého studia. Posluchači U3V nemusí nic plnit, přesto mohou ve studiu pokračovat. Přestože tak nedostanou absolutorium (osvědčení o absolvování programu U3V), nikdo je nevyhodí, což se podstatně odlišuje od řádného studia. Poslední rozdíl je spíše pozitivní a je to i kladně hodnoceno. Zájem a účast posluchačů U3V na přednáškách a dalších přidružených aktivitách je procentuálně daleko vyšší než v případě denních studentů. Takže U3V je částečně univerzitní vzdělání, ale v lecčem se také liší. Považuji za významné, že obsah přednášek je stejný a že zde přednáší vysoce kvalifikovaní univerzitní přednášející. Na druhou stranu, rozsah studia je skutečně malý a zápočty se získávají za práci doma. Když vezmeme samotné kurzy U3V, tak podle mého názoru dosahují úrovně a kvality univerzitního vzdělání, takže v tomto smyslu se o univerzitní studium jedná.

V neposlední řadě bych ráda připomněla potřebu vzdělání. Ačkoli podle respondentů není doslova potřeba vzdělávat seniory, je významné nabízet jim možnosti. A za další, vzdělávání, potažmo účast na U3V, přináší seniorům možnost udržení si kontroly a schopnosti rozhodovat o svém životě (tedy možnost aktivně stárnout), možnost zlepšit si zdraví a získat nejen vědomosti, ale také obohatit svůj život společensky. Navíc,

podle mého názoru není nezbytné příliš zdůrazňovat vzdělávání seniorů, spíše by bylo vhodné zaměřit se na celoživotní vzdělávání všech jedinců, kde by bylo vzdělávání seniorů samozřejmé.

Druhou oblastí, kterou zde shrnuji, je aktivita seniorů a odchod do důchodu. Toto téma považuji za důležité, protože je potřeba uvést životy posluchačů (respondentů) v kontextu jejich předchozí pracovní biografie, prožívání odchodu do důchodu a následných aktivit v důchodu. Již několikrát jsem uvedla, že vzdělání se reprodukuje, to znamená, že spíše vzdělání jedinci se dále vzdělávají. Stejnou paralelu vidím v oblasti aktivit, a to když jde o množství i kvalitu těchto aktivit. Avšak musím připomenout, že účast na U3V je jen jedna z možností aktivit a také je to jen jedna z možností, jak se účastnit vzdělávání seniorů. Vzdělávání pro seniory nabízí různé instituce kromě U3V, například se jedná o centra pro seniory, kluby důchodců, nějaké přednášky a kurzy pořádané státními, ale i různými soukromými institucemi (zejména jazykové a počítačové kurzy). A konečně, těchto aktivit se zúčastňují především lidé, kteří byli zvyklí být aktivní i před odchodem do důchodu.

Výběr aktivit v důchodu, ale také jejich časové uspořádání do určité míry ovlivňuje samotný odchod do důchodu, především to, jaký byl a jak ho lidé prožívali. To vše je ještě umocněno v případě, že odchodem do důchodu jedinci ztratí práci, kterou milovali, neboť potom není jednoduché, možná že dokonce nemožné najít adekvátní náhradu v rámci aktivit.

Podle Havighursta (1954) a jeho teorie aktivity senioři prožívají flexibilitu rolí. To respondenti dokazují svými výpověďmi, ve kterých sdělují, jak některé role/aktivity ztrácejí a jiné získávají, anebo zintenzivňují. Když to uvedu do kontextu, tak starší osoby odchodem do penze ztrácí práci, a proto si hledají nové aktivity. S prací také ztrácí, anebo se jim oslabují sociální kontakty (např. s kolegy), a proto hledají takové aktivity, kde mohou získat sociální kontakty nové.

Podle analýzy rozhovorů s respondenty má odchod do důchodu několik rozměrů, který jsem rozdělila do čtyř kategorií: a) finanční stránku odchodu, b) statusová změna z pracovníka na seniora, c) vlivy důchodu

na rodinu a d) hledání aktivit neboli hledání druhého programu. Velmi citelně zaznamenávají respondenti pokles financí po odchodu do důchodu a to i v případě, že si i jako důchodci přivydělávají. Změna statusu, ale také vliv na rodinné uspořádání, které by mohlo přechod do penze provázet, zaznamenávali senioři ojediněle, nebo dokonce výjimečně. Poslední dimenze, hledání každodenních aktivit, respektive vytvoření druhého programu a aktivní prožívání třetího věku (Laslett 1991) je náročný a dlouhodobý úkol. Někteří respondenti se na něj připravují ještě před odchodem do důchodu, někteří ho vymýšlejí a vytvářejí až poté. Rozhodně mají hodně možností, neboť v současnosti existuje mnoho institucí a organizací, které speciálně nabízejí aktivity pro seniory, ať se jedná o zájmové, vzdělávací, anebo sportovní činnosti. Někteří respondenti například pochybují o tom, že existují cvičení pro seniory, ale tomu odporují výpovědi jiných participantů tohoto výzkumu, kteří tato cvičení pro seniory navštěvují. Další aktivitou v důchodu, kromě již zmíněných, je nějaká placená práce, nejčastěji ve formě brigády. Dále pak senioři využívají členství v různých organizacích a v neposlední řadě se věnují individuálním činnostem jako je četba, zahradničení či práce na/v domácnosti.

Posledním tématem jsou motivace a přínos U3V, které spolu s očekáváním, jež si posluchači od tohoto vzdělání slibují, navzájem korespondují. Na začátek musím připomenout, že většina dotázaných respondentů se k studiu na U3V dostali, nebo se o něm dozvěděli prostřednictvím doporučení nejčastěji od přátel či příbuzných. Motivace, které jsou běžně spojované s účastí na U3V, jsou především získání znalostí, seberealizace, získání sociálních kontaktů, či náhrada za nedokončené či neumožněné (z jakýchkoli důvodů) vzdělání v mládí (Moody 2004). I v případě tohoto výzkumu jsou to nejvíce zmiňované motivace účasti na U3V s tím, že na prvním místě je samotné studium. Často ještě respondenti vypověděli, že vzdělání na U3V považují za aktivitu samu o sobě, že si chtějí ještě ve svém věku něco dokázat a že oceňují prestiž vzdělávání na U3V, tedy francouzský model U3V, který rozlišil Moody (2004).

Jak jsem výše naznačila, to samé se najde v přínosu, který posluchačům studium na U3V přináší. Za prvé jsou to vědomosti, dále něco si dokázat, společenský přínos a v neposlední řadě také přínos zdravotní, jenž se objevuje v podobě psychické a fyzické zdatnosti. Podrobněji se zastavím u společenského přínosu, všichni ho totiž označují jako velmi významný, ale respondenti zároveň dodávají, že jen ojediněle je U3V místo, kde by si našli známé, či dokonce přátele. Vztahy, které naváží na té univerzitě, jsou velice slabé a povrchní. Vysvětlení lze hledat v tom, že v pozdějším věku se hůře navazují kontakty s cizími lidmi, ale také konkrétními povahovými vlastnostmi posluchačů. Další důvod lze hledat v tom, že posluchači, respektive respondenti, považují za společenský přínos už jen to, že jsou mezi lidmi, tedy skutečnost, že jsou v přednáškovém sále, kde jsou lidé, kteří (asi) mají stejné zájmy, jim stačí uspokojit pocit společnosti. To vše se ještě umocňuje v případě, když se jedná o posluchače, který je osamělý, žije například sám, nestýká se s příbuznými atd. Zajímavé je, že o účasti na U3V koluje také několik mýtů, jedním z nich je, že si tam senioři hledají partnera²⁷. Podle respondentů to neodráží realitu, sice o něčem takovém slýchají, ale rozhodně to nezažili, ani se s takovým případem neseťkali.

Ve vzdělávání seniorů, respektive v účasti na U3V existuje i několik bariér. Často se mluví o fyzickém, psychickém a finančním stavu jedince. Největší a nejběžněji zmiňovaná bariéra je zdravotní stav, dále pak finanční poplatky za zápisné a také elitářství U3V, které spočívá v podmínce dosáhnutí maturity a v atraktivnosti vzdělání na U3V jen pro určité skupiny populace. Ačkoli je zdravotní stav nejvýznamnějším limitem, je také současně motivačním faktorem (udržení se fit). Respondenti skutečně považují zdraví, neboli spíše jeho nedostatek, za největší překážku, finance zmiňují, ale nepokládají je za zásadní. Elitářství studia na U3V je v případě zkoumané U3V částečně odbouráno, neboť tato U3V nemá podmínku přijetí dosažení úplného středoškolské

²⁷ Toto zmínila pracovnice U3V, kterou jsem dotazovala. Samotní posluchači, s kterými jsem mluvila, o tom mluvili jako o mýtu.

vzdělání. Avšak atraktivnost tohoto studia jen pro určité skupiny obyvatel, a to pro vzdělanější, zůstává. Respondenti ale také považují za bariéry účasti na U3V lenost některých jedinců a také obavy a strach z neúspěchu či ze zesměšnění.

4 ZÁVĚR

V této práci jsem se zabývala tématem univerzity třetího věku, respektive vzděláváním seniorů. U3V je vzdělávací instituce pro starší jedince, která je rozšířená po celém světě, i proto je pevně zakotvená také v České republice. V této diplomové práci jsem si stanovila několik cílů, kterých se mi podle mého názoru podařilo dosáhnout.

Odpovědi na výzkumné otázky jsou podrobně rozebrané v předchozích kapitolách, přesto bych nejdůležitější části zopakovala. Největší motivací, proč se senioři zúčastňují vzdělávání na U3V, je touha po samotném vzdělání, po získání vědomostí. Ačkoli U3V nefunguje ve smyslu získávání sociálních kontaktů, tedy rozšiřování sociálních sítí, přesto má společenský přínos. Tento přínos spočívá v tom, že se posluchači ocitnou v prostoru (přednáškový sál U3V), kde jsou s dalšími lidmi a sdílí s nimi podobné, nebo stejné zájmy. Podle statistik U3V jsou posluchači převážně vzdělaní lidé (60 % úplné střední vzdělání, 29 % vysokoškolské vzdělání) a ženy (84 %). Vysvětlení prvního ukazatele je jednodušší, vzdělaní lidé se spíše dále vzdělávají. Pro druhý statistický údaj zatím nemám potvrzené vysvětlení. Částečně je to dané demograficky (muži dříve umírají). Nabízí se vysvětlení o genderovanosti U3V jako instituci obecně, ovšem ani zaměstnanci U3V nejsou převážně ženy, ani nabídka kurzu není nijak výrazně vychýlena k jedné straně. Poslední výzkumná otázka je o ustanovení U3V jako univerzitního vzdělání. Na to lze odpovědět pouze neurčitě, i po podrobné analýze mohu konstatovat, že na jednu stranu je U3V vzdělání jako řádné univerzitní studium, na druhou však nikoli.

Ještě existuje několik výsledků, které vyšly z tohoto výzkumu a původně nebyly pojímány jako nejdůležitější výzkumné otázky. Podle mého názoru je významná otázka na množství a kvalitu aktivit, které si senioři v důchodu nacházejí. Podle výpovědí respondentů vychází, že kdo byl aktivní před odchodem do důchodu, je aktivní i po odchodu do penze. Další odpověď se týká přínosů, není důležitý jen společenský přínos, pomínu-li přínos vědomostní (získávání znalostí), který by měl být samozřejmý v takové instituci, je také významný přínos tzv. zdravotní.

Nejenže jsou starší lidé, kteří se účastní U3V, déle schopní rozhodovat a kontrolovat svůj život, ale také jsou více zdraví. Studium na U3V má i svá problematická místa a to jsou bariéry, které nejvíce představují zdravotní stav jedinců, elitářství U3V a podle respondentů také lenost seniorů. Poslední část se týká potřeby vzdělávání seniorů. Není až tak významná nutnost, jako možnost vzdělání U3V nabízet a účastnit se ho. Ještě důležitější je pro celou společnost přijmout ideu celoživotního vzdělávání, kde by vzdělání probíhalo kontinuálně po celý život a vlastně bylo neproblematické pro všechny věkové skupiny, tedy také pro starší jedince.

Zejména toto poslední odráží také *Národní strategie podporující pozitivní stárnutí (2013-2017)*, která tvrdí, že demografické stárnutí je komplexní proces, který ovlivňuje celou společnost. V tomto smyslu by se neměl zanedbávat potenciál seniorů pro společnost, který stojí především na celoživotním učení a na zdravém stárnutí. Z těchto dvou položek vyplývají další možnosti pro seniory: účastnit se trhu práce, prožívat aktivní stárnutí prostřednictvím účasti v občanské společnosti (např. dobrovolnictví) a pomoci v rodině, v neposlední řadě jde o posílení mezigeneračních vztahů. Tohle všechno jde jen v případě, že společnost zajistí starším jedincům odpovídající péči a kvalitní prostředí k životu (MPSV 2012: 1).

Celoživotní studium zahrnuje „kontinuální proces získávání a rozvoje vědomostí, intelektových schopností a praktických dovedností v průběhu celého života“ (MPSV 2012: 3). Jedná se jak o formální, tak i neformální učení. Právě tento koncept je úzce spojen s pracovní aktivitou, neboť umožňuje reagovat na potřeby trhu, zaměstnavatele a studentů. Bohužel v ČR využívá tohoto vzdělávání málo jedinců²⁸, hraje v tom roli především postoj zaměstnanců a zaměstnavatelů a také nízké investice do této oblasti. Jak už bylo v této práci několikrát zmíněno, součástí celoživotního studia je také vzdělávání seniorů, které je v ČR

²⁸ V ČR se v roce 2010 účastnilo dalšího vzdělávání jen 7,5 % osob, což je pod průměrem EU, přičemž skoro 40 % z nich tvořili jedinci ve věku 50-64 let.

ustavené především prostřednictvím U3V, ale také skrze akademie seniorů a dalších kurzů, které organizují různé nestátní instituce. Dvacet jedna českých vysokých škol nabízí U3V studium, které umožňuje studovat přibližně 35 tisícům posluchačů. Avšak stále jsou to jen 2 % všech seniorů v České republice (MPSV 2012: 3-4).

Tato *Národní strategie...* zdůrazňuje význam celoživotního vzdělávání z důvodu globalizace, technologického rozvoje, transformace podoby práce, pracovního trhu a také stárnutí populace. Velmi důležité je si uvědomit, že to může přispět ke zvýšení produktivity země a snižování nezaměstnanosti. Proto je nutné zvýšit investice do celoživotního vzdělávání a nabídnout celospolečenskou osvětu ohledně nutnosti a možnostech celoživotního učení pro každého jedince. Součástí toho má být podpora vzdělání pro seniory, protože tak získávají alternativní uplatnění po odchodu do důchodu, zkvalitňuje se jejich život a přispívá to k jejich sociálnímu rozvoji. Senioři si mohou prostřednictvím celoživotního učení prodlužovat aktivní život, což pozitivně ovlivňuje jejich zdraví a nezávislost (MPSV 2012: 4).

Ačkoli podle výsledků tohoto výzkumu není celoživotní vzdělávání, potažmo studium na U3V nejdůležitější z hlediska prodlužující se pracovní aktivity a flexibility pracovníka (což může být otázka budoucnosti), je dobré si připomenout význam kontinuálního vzdělávání (nejen) pro seniory. Starší jedinci, kteří se účastní U3V, kladou v současnosti (podle dotázaných respondentů v tomto výzkumu) důraz spíše na jiné motivy: získání vědomostí („něco se dozvědět“), U3V jako aktivita („něco dělat“), společenský přínos („být mezi lidmi“), získání pozitivního sebe-obrazu a sebe-hodnocení. Je vedlejší, jestliže akcentují motivace, které zdůrazňují tito respondenti, anebo národní strategie pro stárnutí, avšak je důležité mít na paměti význam těchto institucí, ať už se jedná o U3V konkrétně, anebo o celoživotní vzdělávání obecně.

5 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- Active Ageing: A Policy Framework. 2002. [online]. Geneva: WHO. [cit. 2012-3-5]. (Dostupné na: http://whqlibdoc.who.int/hq/2002/WHO_NMH_NPH_02.8.pdf).
- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Bočková, L., Hastrmanová, Š. a Havrdová, E. 2011. *50+ Aktivně. Fakta inspirace a rady do druhé poloviny života*. Respekt institut.
- Bury, M. 1995. Ageing, Gender and Sociological Theory. Pp. 15-30 In Arber, S. and Ginn, J. (eds.) *Connecting Gender and Ageing. A Sociological Approach*. Buckingham: Open University press.
- Cumming, E., Dean, L. R., Newell, D. S. and McCaffrey, I. 1960. Disengagement – A Tentative Theory of Aging. *Sociometry*, vol. 23, no. 1, pp. 23-35.
- Dobešová, D. 2006. Důchodový systém v ČR. *Národohospodářský obzor*, no. 1, pp. 27-36. [cit. 2013-2-11]. (Dostupné na: <http://is.muni.cz/do/1456/soubory/aktivity/obzor/6182612/7667845/04Dobesova.pdf>).
- Hammersley, M., Atkinson, P. 1995. *Ethnography: principles in practice*. London: Routledge.
- Hasmanová Marhánková, J. 2013. *Aktivita jako projekt. Diskurz aktivního stárnutí a jeho odezvy v životech českých seniorů a seniorek*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Hašková, H. 2009. *Fenomén Bezdětnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Haškovcová, H. 1990. *Fenomén stáří*. Praha: Panorama.
- Havighurst, R. J. 1954. Flexibility and the Social Roles of the Retired. *American Journal of Sociology*, vol. 59, no. 4, pp. 309-311.

- Inglehart, R. 1971. The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *The American Political Science Review*, vol. 65, no. 4, pp. 991-1017.
- James, K. L. 2008. *Rethinking Art Education for Older Adults: an Ethnographic Study of the University of the Third Age*. The Pennsylvania State University.
- Jones, I. R., Hyde, M., Victor, Ch. R., Wiggins, R. D., Gilleard, Ch., Higgs, P. 2008. The Evolution of the Third Age. Pp. 13-29 In Jones, I. R., Hyde, M., Victor, Ch. R., Wiggins, R. D., Gilleard, Ch. and P. Higgs (eds.) *Ageing in a Consumer Society. From Passive to Active Consumption in Britain*. Bristol: Bristol Polity Press.
- Kalibová, K., Pavlík, Z. a Vodáková, A. 2009. *Demografie (nejen) pro demografy*. Praha: Slon.
- Katz, S. 2000. Busy Bodies: Activity, Aging, and the Management of Everyday Life. *Journal of Aging Studies*, vol. 14, no. 2, pp. 135-152.
- Kuchařová, V. 2002. *Život ve stáří. Zpráva o výsledcích empirického šetření*. Praha: VÚPSV.
- Laslett, P. 1991. *A Fresh Map of Life: the Emergence of the Third Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mašková, M. 2009. Problémy s demografickým stárnutím. In Kalibová, K., Pavlík, Z., Vodáková, A. (eds.) *Demografie (nejen) pro demografy*. Praha: Slon.
- Moody, Harry R. 2004. Structure and Agency in the Late-life Learning. Pp. 29-43 In Tulle, E. (ed.) *Old Age and Agency*. New York: Nova Science Publishers.
- Možný, I. 2002. *Česká společnost: nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*. Praha: Portál.
- MPSV. 2012. Národní strategie podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017. [online]. [cit. 2013-4-10]. (Dostupné na: http://www.mpsv.cz/files/clanky/13099/Teze_NS.pdf).

- OECD. 1998. *Maintaining Prosperity in an Ageing Society*. OECD, Paris. [online]. [cit. 2012-3-5]. (Dostupné na: <http://www.oecd.org/dataoecd/21/10/2430300.pdf>).
- O'Reilly, K. 2004. *Ethnographic methods*. London: Routledge.
- Petrová Kafková, M. 2012. *Šedivějící hodnoty? Aktivita jako dominantní způsob stárnutí*. Brno: Masarykova univerzita.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou: Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: sociologické nakladatelství.
- Rabušic, L. 2004. Why Are They All So Eager to Retire? (On the Transition to Retirement in the Czech Republic). *Sociologický časopis*, vol. 40, no. 3, pp. 319-342.
- Rabušicová, M., Rabušic, L. 2008. *Učíme se po celý život? O vzdělávání dospělých v České republice*. Brno: Masarykova univerzita.
- Silverman, D. 2005. *Doing qualitative research: a practical handbook*. London: SAGE Publications.
- Svobodová, K. 2011. Demografické stárnutí a jeho dopady [online]. *Demografie*, ©2005 [cit. 2012-10-22]. (Dostupné na: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=764).
- Svobodová, K. 2012. Demografické stárnutí ČR podle výsledků projekce [online]. *Demografie*, ©2005 [cit. 2012-10-22]. (Dostupné na: http://www.demografie.info/?cz__clanku&artclID=824).
- Staudinger, U. M., Baumert, J. 2009. Vzdělávání a učení po padesátce: plasticita a realita. Pp. 153-165. In Gruss, P. (ed.). *Perspektivy stárnutí: z pohledu psychologie celoživotního vývoje*. Praha: Portál.
- Štilec, M. 2004. *Program aktivního stylu života pro seniory*. Praha: Portál.
- Townsend, P. 1981. The Structured dependency of the Elderly: A Creation of Social Policy in the Twentieth Century. *Ageing and Society*, vol. 1, no. 1, pp. 5-28.

Univerzity třetího věku. [online]. [cit. 2012-02-29]. (Dostupné na: web.utb.cz/cs/docs/Univerzity_t_et_ho_v_ku__R.doc?PHPSESSID=547233b6a4ac31461672b7b386c0692e).

Van de Kaa, D. J. 1987. Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, vol. 42, no. 1, pp. 1-57.

Vidovičová, L. 2008. *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.

Vohralíková, L. a Rabušic, L. 2004. *Čeští senioři včera, dnes a zítra*. Brno: VÚPSV.

5.1 Elektronické zdroje

www.cssz.cz

www.predcasnyduchod.cz

www.ucv.zcu.cz

6 RESUMÉ

In my work I deal with the topic of the University of the Third Age (U3A). Theme of U3A and lifelong education is relevant especially in the context of demographic processes. Population aging is phenomenon that is often discussed in all spheres of life. U3A can be one of the important activities of seniors and also one of the key dimensions of active aging policy, important not highlighted by European governments with respect to the participation of seniors in society.

At the beginning of this work, I describe aging population and demographic projections. The next chapter deals with the determination of age. I introduce how age and aging it is perceived in today society, and highlight that because the public and media images of old age is often viewed negatively. The aging is became prominent topic in is getting interested in social sciences from the fifties of the 20th century. Approaches of these theories vary widely. These thesis here I present a discussion of several theories and concepts ageing, eg. theory of activity, disengagement theory, theory of structural dependency, concept of the Third Age, concept of active aging and concept of the second programm.

Also I describe the chapter titled dimension of active aging, which deals mainly works in retirement and lifelong learning. The popularity of the U3V organization is strongly related to the current importance based on assumptions about lifelong learning programmes and active aging policies might arise U3A. I describe their creation in the world origins and outline where is distinction mainly between French and British model U3A. Then I introduce their occurrence and form in the Czech Republic.

The Ethnographic research I conducted at one of the Universities of the Third Age in the Czech Republic. I acquired the data through depth interviews with students and staff U3A and through observation of teaching and other activities associated with the U3A. I answered to the research questions, which is: how is education to U3A designed, why seniors participating U3A, and how U3A affects their everyday life.

7 PŘÍLOHY

7.1 Tabulka se základními charakteristikami respondentů

Tabulka č. 5: Základní charakteristiky respondentů/posluchačů

Jméno	Věk	Vzdělání	Rodin. stav	Typ důchodu	Čas na U3V
Adam	66	VŠ	ženatý	starobní	4 roky
Běla	67	VŠ	vdaná	starobní	3 roky
Hana	73	SŠ s maturitou	vdaná	starobní	1 rok
Helena	64	VOŠ	vdaná	starobní	5 let
Filip	61	SŠ s maturitou	rozvedený	žádný – pracuje	4 roky
Jan	69	VŠ	ženatý	starobní	3 roky
Kamil	67	vyučení	rozvedený	starobní ²⁹	8 let
Karel	71	VOŠ	ženatý	starobní	7 let
Ladka	65	SOŠ s maturitou	vdaná	starobní	6 let
Pavla	65	SŠ s maturitou	vdaná	starobní	2 roky
Petr	65	SŠ s maturitou	ženatý	starobní	2 roky
Šimon	71	VŠ	ženatý	starobní	9 let
Václav	69	VŠ	ženatý	starobní	3 roky
Věra	75	SŠ s maturitou	vdova	starobní	11 let
Vlasta	56	VOŠ	vdaná	invalidní	2 roky

²⁹ Pan Kamil původně odešel do invalidního důchodu, nyní pobírá důchod starobní.

7.2 Seznam témat a otázek použitých při rozhovoru

Začátek		Můžete mi na začátek říct, kde jste pracoval/a? Kdy a jak jste odešel/a do důchodu? Jaké to bylo? Co se změnilo?
Každodenní život	Denní aktivity	Jak vypadá váš denní a týdenní program? Jak vypadá váš běžný den?
	Další „aktivní“ činnosti	Účastníte se ještě nějakých aktivit, kromě výuky na U3V? Jakých?
Obecně o U3V	Uvažování o U3V a výuce	Co si myslíte o U3V? O její výuce?
Studium	Obecně – co studuje, hodnocení kurzů	Kdy jste začal/a studovat? Jaké programy a kurzy na U3V navštěvujete? Jak je hodnotíte? Je nějaký program/kurz, který byste chtěl/a navštěvovat a tato U3V ho nenabízí? Jaký? Hledal/a jste ho na jiné instituci? Jak hodnotíte přednášející? Jak hodnotíte organizaci U3V? Co říkáte na to, jak je sestavena výuka? Přednášky x semináře.
	Motivace studovat/proč tyto kurzy	Co Vás vedlo ke studiu? Jak Vás napadlo studovat na U3V? Přivedl Vás k tomu někdo? Kdo? Proč jste si vybral/a tyto kurzy? Pomáhal Vám někdo s výběrem?
	Motivace – proč tato univerzita	Proč jste si vybral/a tuto Univerzitu? Proč ne jinou? Zvažoval/a jste jiné instituce? Co hrálo roli při tom výběru?
	Očekávání	Co jste si od toho vzdělání sliboval/a? Změnilo se to nějak v průběhu?
	Výhody/nevýhody	Co zde hodnotíte pozitivně? Co se Vám líbí? Případně nelíbí?
	Bariéry	Víte o něčem, co by vám bránilo zde studovat? Proč myslíte, že nestudují všichni senioři?
	Reakce okolí	Jaké jsou reakce okolí (rodiny, známých, ...) na Vaše studium?
	Potřeba vzdělání	Myslíte, že je potřeba vzdělávat senioři? Je to osobně Vám k něčemu?
	Další aktivity	Víte o nějakých aktivitách spojených přímo či nepřímo s účastí na U3V? O jaké se jedná? Účastníte se některých?

		Účastníte, nebo provozujete nějaké fyzické cvičení? Jaké?
Sociální sítě	Nové kontakty	Našel/a jste si zde nějaké známé či dokonce přátele? Scházíte se s nimi i mimo U3V? Vzal/a jste sem (na kurzy U3V) nějaké své přátele?
Gender	Genderová situace na U3V	Všimla jsem si, že zde studuje více žen, než mužů. Proč myslíte, že je to tak? Myslíte, že jsou ženy a muži senioři odlišní studenti? V případě, že ano, v čem se liší?
Zázemí seniora	Dosažené vzdělání	Co jste studoval/a? Jakého stupně vzdělání jste dosáhl/a?
	Předchozí práce	V jakých zaměstnáních jste pracoval/a?
	Odchod do důchodu	Kdy jste odešel/a do důchodu? Jak jste to prožíval/a? Jaká pro vás byla změna finanční situace? Změna statusu? Nastala nějaká změna v rodině? Jaká?
	Rodinná situace	Jaká je Vaše rodinná situace? (stav) Kde a jak žijete?